

12008

3188к

Тілеуғазы
БЕЙСЕМБЕК

ӨНЕР

САҢЛАҚТАРЫ

Тілеуғазы Бейсембек

ӨЖЕР
САҒЛАҚТАРЫ

Қарағанды - 2007

ББҚ 84 Каз 7-5

Б 38

Кітапты шығаруға демеушілік еткен аяулы азамат **Айбол Жасұйымұлы Бидайбековке** автор шексіз алғысын білдіреді.

Б 38 Бейсембек Тілеуғазы «Өнер саңлақтары»-
Қарағанды, 2007 - 138 бет

ISBN 9965-21-322-4

Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, ақын, композитор Тілеуғазы Бейсембектің бұл жинағына оның өнер адамдары туралы зерттеулері, олардың шығармашылықтары жайында жазылған жыр туындылары топтастырылған. Кітапта композиторлар М.Төлебаев, Л.Хамиди, С.Мұхаметжанов, дирижер Ш.Қажығалиев, әншілер Н.Нүсіпжанов, Қ.Байжанов, А.Әлиева, З.Жұбатова, күйші М.Битенов туралы тың деректер бар. Жинақ өнер зерттеушілері, мәдениет қызметкерлері, студенттер мен мектеп оқушылары, жалпы оқырман қауым үшін көп мағлұмат береді.

4702250202

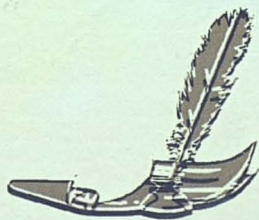
Б _____

00(05)-07

ББҚ 84 Каз 7-5

ISBN 9965-21-322-4

© Бейсембек Т., 2007

Бірінші бөлім

ӨНЕР ӨЛКЕСІНДЕ

Мұқан және оның туған топырағы

Қазақтың тұңғыш кәсіби композиторы, халқымыздың біртуар дарынды перзенті **Мұқан Төлебаев** туралы аз жазылған жоқ. Академик Ахмет Жұбановтың, композитор Евгений Брусиловскийдің жазбалары мен ғылым кандидаты Нұрғиян Сәлімқызы Кетегенованың монографиясын айтса да жеткілікті.

Біз бұл еңбегімізде жоғарыда аталған ғалымдардың қаламына ілінбей қалған кейбір жайларды баяндауды мақсат еттік.

Мұқан Төлебаев қазіргі Алматы облысының бұрынғы Бөрілітөбе ауданында, Лепсі өзенінің Көкше теңізге (Балқаш көлі) құяр тұсындағы Шұбартүбек деген жерде 1913 жылдың 13 наурызында дүниеге келіпті. Әкесі Төлебай Үйсімбайұлы (1861 - 1933) біртоға, момын адам болса керек. Мұқанның кенже інісі Әбілмәжінің: «әкеміз қарапайым, ақылды, ешкімді жатсынбайтын кеңпейіл, мейірімді адам еді» деген сөздері бар. Бұл – осы жолдардың авторы Әбілмәжімен талай кездесіп, оның үйінде болып, көп әңгімелескенде айтқаны еді.

Мұқанның анасы Тәжібала (1888 - 1972) Найманның Садыр бұтағынап тараған Етектегі Ерші (ел ішінде Лепсі өзенінің бас жағындағы, тау бөктеріндегі Ершілерді - Өрдегі Ерші, ал сол өзеннің Балқашқа құяр тұсындағы Ершілерді Етектегі Ерші деген) Ақшал деген адамның бәйбішесінен туған алты қыздың үлкені екен. Тәжібаланың сіндісі Күріштің баласы Төреғали Усанов: «есімді біле бастаған

кезімде Күріш пешем: «әкем ақын еді, әнді де өте жақсы айтатын, дауысы да сондай адамға жағымды еді. Менің өнерге бейімділігім де әкемнен қонған» деп айтып отыратын еді» дейді. Содан әрі Төреғали анасы Күріштің суырыпсалма ақын болғанын айтып, оның бір айтысын еске алған еді. Бірде ауылда бір думан болып, анасы Күріш бір жігітпен айтысқа түседі. Жігіт те осал емес екен. Күрішке жеңістік бермей, бастырмалатып бара жатса керек. Осыны байқаған әкесі Ақшпал үйінде отырған Тәжібалаға айтады. Тәжібала әлгі той болып жатқан жерге барып, адамдармен сөйлесіп, ақын жігіт туралы мәлімет алады. Сосын Күріштің қасына отыра қалып, қиналып отырған сіңлісінің құлағына сыбырлап, «мынаның әйелі үйінде отырып бала тауыпты» дейді. Сол-ақ екен Күріш шабыттанып:

*Өлеңге сен де дүмді, мен де дүмді,
Қағысса екі дүмді, қазар мінді.
Тоғызды шаппай алған жүйрік едім,
Талайдың айтысам деп сағы сынды.*

*Өлеңге сен де дүмді, мен де дүмді,
Қағысса екі дүмді табар мінді.
Әйеліңнің кінәсін білмедің бе,*

Үйінде бала тауып болған мұңды? – деп, өлеңді төгіп-төгіп жібергенде, ақын жігіт айтарға сөз таппай, төмен қарап отырып қалған дейді. Сөйтіп, әпкесі көмектесіп, жеңіс әперген осы айтыс туралы Күріш балаларына айтып отырады екен.

«Үйдің жақсы болмағы – ағашынан, ұлдың жақсы болмағы – нағашыдан» деп қазақ бекер айтпаса керек. Мұқанның нағашы жұрты өнерлі екен. Оның анасы Тәжібала нағыз «от ауызды, орақ тілді» ақын болған деседі. Ақын деген атағы біраз жерге жетсе керек. Жетісудың сөзге жүйрік ақындарының бірі Қуат Терібаевтың: «...Тәжібала деген ақын әйел бар... Азу тісі балғадай, жалын жалап, от шайнаған ақын. Қарапайым қазақ әйелінің одан асқан тапқырлығын,

одан өткен сөзге жүйрік дүлдүлін өзім көрген де, естіген де емеспін» деген сөздері бұған дәлел.

Акын Мәриям Хакімжанованың: «... Илияс Жансүгіров ағайдың аузынан белгілі акын Тастанбекқызы Сарамен қатар Жетісу бойындағы Тәжібала деген бір акын әйелдің есімін естігенім бар-ды» деген сөзіне қарағанда Тәжібаланы Илияс та білген, бағалаған. Ендеше Тәжібала сол өңірдегі акындармен талай айтысқа түскен болуы мүмкін. Алайда, ондай деректер, айтыстардың мәтіндері сақталмаған. Дегенмен оның суырыпсалып айтқан өлендерінің кейбір шумақтары ел аузында қалған.

Момын шаруа Төлебай кеш үйленіпті. Үйленгеннен кейін де балалары тұрмай, бір жас нәрестені сағынып, аңсап жүрген кезде Мұқан туыпты. Содан Төлебай да, Тәжібала да тұңғыштарын ерекше жақсы көріпті. Мұқан туарда Тәжібала түс көріпті деген аңыз бар. Түсінде Тәжібала бір құсты ұстап алыпты. Еркіндікке үйренген құс емес пе? Қанатымен сабалап, Тәжібаланың қолынан шығып кетпек болады. Тәжібала құсты қолынан шығармай, құшағына қысып жатып оянады. Содан ұйқысы ашылып кеткен ана «мына күтіп жүрген сәбиім тағы да қолыма тұрмай, құс болып ұшып кетейін деп жүр ме?» деген күдікпен уайымдап, таңертең тұрысымен ауылдың бір сыйлы ақсақалына барып, түсін жорытады. Негізі түсті жақсыға жорыған жөн ғой. Ақсақал сонда: «қарағым, құсты қолыңнан шығармай, бауырыңа басып, ұстап қалғаның дұрыс болған. Нәрестелі боласың. Ұланың құс қанаты жететін биікке самғап, атағы аспан әлемін шарлайтын елінің абзал азаматы болады екен» - деп, батасын беріпті дейді.

Мұқан туғанда Төлебай қатты қуанып, молданы алдырып, құран аштырып, азан шақыртып, Мұхамедсәлім деп атын қойдырыпты. Ата-анасы оны еркелетіп, Мұқан деп, содан ағайын-туыс, ауыл-аймақ түгел солай атап кеткен. Композитор осы Мұқан атымен әлемге әйгілі болды.

Мұқанға музыкалық қабілет, жалпы өнерге деген бейімділік тек қана нағашы жұртынан дарыған десек қателесеміз. Төлебай өнерге талпынбай, шаруамен айналысып кеткен. Әйтпесе, оның тұқымында да өнерлі жандар баршылық. Садырдан тарайтын Тобышақ ішінде Төлебайдың аталас туысы Құл деген айтулы ақын, сері болған. Құл ақын (1844 – 1914) өнер қуып, серілікпен жүріп, үйленбей өткен. Ол үстіне ұзындығы тізесінен түсетін көйлек киіп, оған неше түрлі сылдырмақ тағып, домбырасын қанжығасына байлап алып, ел аралап, кездескен ақындармен, қыз-келіншектермен, тіпті келіндерімен де айтыса береді екен. Содан елі оның Құл деген атына «сері» деген сөзді қосып, «Құл сері» атап кеткен. Әбілмәжиннің айтуынша Тәжібала сол сері-қайынағасымен де айтысқан көрінеді.

Тобышақтың ұрпағы, Құл ақын мен Мұқанның аталас туысы, Лепсі кентіндегі М.Төлебаев мұражайының директоры Қажыбай Хасенұлы Дүйсенбеков кезінде Жексембай деген бидің Құл ақынға берген сипаттамасын келтіреді. Онда Құл ақынды былай суреттеген:

*Аққұба, отты көзді, сирек сақал,
Қияқ мұрт, тілі үшкір сөзге басар.
Қыр мұрын, жазық маңдай, қаусырма жақ,
Көмейден сөзі ағылса, көңіл ашар.
Кең иық, ұзын бойлы, тік денелі,
Құрбыдан артық тұрар, тұрса қатар.
Қолында төрт бұрышты күміс жүзік,
Жарқырап көзге түсер жақұт, гауһар.
Қадалған желбегейге қоңырау сылдыр,
Ақынның елге таққан сөзі мөлдір.
Парасат, ақыл, білім ерге бітсе,
Адамның қанаттысы, мынаны біл.*

Бұған қарағанда Құл ақын бойына ақыл мен парасаты біткен, білімді адам болған. Сонымен қатар, Құл сері әрі ақын, әнші, композитор екен. Оның «Шұбарағаш, Ойжайлау», «Жетісу жерім-ай», «Ойжайлау», «Өтебай», тағы

басқа әндері ел ішіне кеңінен тараған. «Өтебай» әнін Мұқан «Біржан – Сара» операсының екінші актысына жазған кіріспеде пайдаланды.

Сондай-ақ, Құл ақын айтыпты деген шымшыма өткір сөздерді халық әлі де ұмытқан жоқ. Солардың бір-екеуін келтірейік. Ауылда бір көсе адам болыпты. Нағыз «шықберместің» өзі екен. Ешкім одан ештеңе сұрап ала алмапты. Бір күні көсе қырман бастырып жатқанда оған Құл сері келіпті. Ол:

*Ассалаумағаләйкүм, үлкен көсе сен едің,
Кіші көсе мен едім.*

Қыдырлы қырман деген соң,

Кеусен сұрап кеп едім.

Бермейтұғын сен емес,

Алмайтұғын мен емес,

Келе сала сұраған

Менікі де жөн емес.

Екеуміз де көсеміз,

Көсе ғып тапқан шешеміз.

Мал мен басты көп беріп,

Сонымен толған есеміз.

Құмға шыққан селеудей,

Жылтырап тұр мұртымыз.

Көңіліңіз өрге шапса да,

Солып қапты-ау ұртыңыз.

Бір қап тары бер-дағы,

Көсенің көзін құртыңыз – дегенде, көсе

адамдарына «мынаның сұрағанын беріңдер, әйтпесе алмай кетпейтін түрі бар» десе керек.

Ақ далам, армысың сен, жалқын атқан,

Балқашым, буырқанып, шалқып жатқан.

Лепсі Алатаудан бастау алып,

Өбісіп бауырыңа басып жатқан.

*Бабамның мекені бұл – Шубартүбек,
Сан ұрпақ қанаттанып, ұшқан түлеп.
Бойға қуат, санаға сана қосқан,*

Киелі ата қоныс орның бөлек – деп

Мұқанның інісі Әбілмәжін жазғандай, осы киелі өңірде Апырбай Әуелбайұлы (1861 - 1934) деген ақын, әнші, домбырашы-күйші өмір сүрген. Мұқанның әнге әуес, күйге құмарлығын байқаған Апырбай оны осы өнерге баулып, жиын-тойларға ертіп барып жүрген. Бір кездері Апырбайды Мұқанның нағашысы деген жаңсақ ікір қалыптасқан еді. Қазір де күмәнданатындар болуы мүмкін. Шын мәнісінде Апырбай Мұқанның немере ағасы. Аталарын атап, жіктеп айтағын болсақ, Тобышақтан тарайтын Баңның – Біреуіл, Қапсалан деген балалары болған. Біреуілден – Төлебайдың әкесі Үйсімбай, ал Қапсаланнан – Апырбайдың әкесі Әуелбай туады. Қажыбай Дүйсембековтен алған дерек бойынша осылай.

Мұқанның өнерге басқан алғашқы қадамына әсер еткен, оның ел ішінде әнші атанып, үлкен өнерге қанаттануына шабыт берген де немере ағасы Апырбай болғаны анық.

Апырбай ақынның қызы Наушатай (Наушарбан) әкесі туралы біраз әңгімелеген еді. Ақындықты жаңа бастап жүрген кезінде, оның дарынына сенген Садыр елінің үлкен ақсақалы ақын Саякең Апырбайға: «Балам, қисыны келгенде етігіңмен су кешерсің, ұзаққа шабасың, алған бетің дұрыс. «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген, тартынбай сөйле» деп, батасын берген дейді. Содан Апырбай айтысқан адамдарына «бетің бар, жүзің бар» демей, ащы шындықты айтып, өткір сөзбен тіліп тастап отырады екен. «Басқа пәле - қызыл тілден» демекші, бірде мынадай оқиға болыпты. Ертеректе Нияз деген батыр болған екен. Сол елдің ақынымен айтысып отырып Апырбай:

*Сенгенің Қайырбек пен Қайранбек пе,
Жақыбың алыпқашпа, тым желөкпе.*

Ендігі жамандардан қорықпаймын,

Өліп қалған тіріліп Нияз кеп пе? – дегенде, аты аталған тірілер намыстанып, «аруаққа тіл тигізді» дегенді желеу етіп, күш көрсетіп, Апырбайдың аяғына кісен салып, қамап тастаған екен. Содан Апырбайдың екі досы оның үйіне барып, байлаулы тұрған ала сиырды айыпқа береміз деп апара жатқанын көрген Ахметжан деген ауылдың сыйлы ақсақалы өзі барып, озбырларды ұялтып, ақынды да, ала сиырды да босатып алған дейді.

Апырбайдың айтыстары сақталмаған, бірақ әр айтысынан үзінділер, өткір сөздері ел аузында жүр. Ақынның Баймолда деген құрдасымен айтысынан қалған шумақтарға назар аударайық.

Баймолда: *Орыстың зымырайсың кемесіндей,
Мастердің зырылдайсың шегесіндей.
Қарасам, бет-аузыңда бір тал түк жоқ,
Жартастың жалтыраған төбесіндей,* -
деп Апырбайдың көселігін айтып түйрейді.

Апырбай: *- Тас төбең тасбақаның сүйегіндей,
Сақалың тоқты қошқар күйегіндей.
Түк басып бет-аузыңды кетіпті ғой,
Теңіздің қамыс-қоға жиегіндей.*

Баймолда: *- Әуелі сөз сөйлейік Апырбайдан,
Менімен бір жыл туды кәтір қайдан?!
Тап-тақыр иегіңде қылтанақ жоқ,
Елдің әйел дейтіні осындайдан.*

Апырбай: *- Басы бар Баймолданың сырлағандай,
Жап-жалтыр тағасыз бит тұрмағандай.
Басыңды омыртқадан құрт жеп жатыр,
Құдайдың бірдеңесін ұрлағандай.*

Осы қысқа үзінділерден-ақ екі айтыскердің де тапқырлығын, сөзге жүйріктігін, өткір тілін, өресі биік, ауқымы кең ақындық деңгейін аңғаруға болады.

Апырбай ақынның туған жер туралы, өмір жайлы өлең-толғаулары оның қызы Наушатайда бар. Наушатайдың анасы Зылиха да ақын болған. Апырбай мен Зылиханың отау құруы да аңызға бергісіз әңгіме. Әйгілі Құл сері Зылиханың әкесі Жақыппен сыйлас адамдар екен. Бір күні сері сырласы Жақыпқа келіп, Апырбай жайында айтып, оған Зылиханы қосуды сұрайды. Қыз әкесі қарсы емес, бірақ оған қыз қалай қарайды? Содан Апырбай мен Зылиха айтысатын болады. Сол айтыс – қыз бен жігіт айтысының тамаша бір үлгісі болған екен дейді көнекөз қариялар. Айтыстың шарты бойынша Апырбай жеңсе, Зылиха оған тұрмысқа шығуы керек екен. Ақын жігіттің дарыны мен арынына тәнті болған қыз әдейі жеңілді ме, болмаса жігіттің мысы шынымен басым болды ма, кім білсін? Әйтеуір, Апырбайдың мерейі үстем болып, Зылихаға үйленіпті. Бұл туралы анасынан естігенін Наушатай жыр ғып айтады.

Міне, осындай дарынды ақындар мен әншілер өнген топырақта туып, өскен Мұқан қалай дарынды болмасын. Туған жердің жұпар ауасы, Балқаштың асау толқындары оған әруақытта шабыт берді. Содан болар ол алғашқы көлемді туындысын, кейін әлемге әйгілі болған, қазақ музыка өнерінің озық үлгісі «Біржан – Сара» операсын сол Шұбартүбекте бастан жазды. 1944 жылдың маусым айында Мұқан туған ауылына келіп, операны бастамақшы болады. «Пианино тауып қойындар» деп үй ішіне хат жазады. Бұған ауыл-аймақ қуанып, күйсандықты іздестіреді. Сол кезде аудан орталығы болған Бөрілітөбе деген жердегі орта мектепте пианино бар екен. Аудандық оқу бөлімінің бастығы Мұқан Жылысбаев деген кісі игілікті іске қажет екенін естіген соң, күйсандықты беруге рұқсат етеді. Мұқан Жылысбаевты бала кезімде көргенім бар. Өкеммен сыйлас болатын. Бетінде шешек дағы бар, қызыл шырайлы, келбетті кісі еді. Ол да әнді жақсы айтатын, ұмытпасам, дауысы – баритон болатын. Ал оның інісі, Қазақстанның халық артисі, әйгілі әнші Бекен Жылысбаевпен кейіннен таныстым. Содан

пианиноны Бөрілітөбе пристанына жеткізіп, одан кемемен Қарашығанға апарып түсіреді. Одан әрі өгіз жеккен арбамен, көптеген қиындықтармен ауылға әкелгенін Әбілмәжін тәптіштеп жазған.

Сөйтiп, сол ауылда әйгiлi «Бiржан – Сара» операсының екi актысы жазылды. Мұқан операны 1946 жылы толық аяқтап шықты. Оның либреттосын ақын, ғалым Қажым (Қажығали) Жұмалиев жазды. Операның озық шығарма боларын аңғарған өнер шеберлері оны жарыққа шығаруға құлшына кірісті. Оны Қазақстанның халық артисі, ұлттық кәсіби театр өнерінің негізін қалаушылардың бірі, режиссер Құрманбек Жандарбеков (1905 - 1973) тұңғыш рет сахнаға шығарды.

Операның тұңғыш дирижері, Одессада опера және балет театрының бас дирижері, консерватория ректоры болған қайраткер, Петербург консерваториясының түлегі, тамаша музыкант Григорий Арнольдович Столяров (1892 – 1963) еді. Ол 1945 – 48 жылдары Абай атындағы опера және балет театрында бас дирижер болып қызмет етті. Ол операға жоғары баға берді. Кейін Мәскеуден Мұқанға жазған хатында: «Ваш «первенец» «Биржан-сал» найдет горячий отклик в моем творчестве дирижера» - деп шын ниетін білдірді. 1948 жылы оның ұсынысымен және дирижерлік етуімен «Біржан – Сара» операсы Үлкен театр әншілерінің орындауында Бүкілодақтық радиоға жазылды.

Белгілі театр суретшісі Анатолий Иванович Ненашев (1903 – 1967) операның сахналық декорациясын жасады. Ол 1937 жылы Парижде өткен Бүкілдүниежүзілік көрмеде «Қыз Жібек» операсының декорация эскизі үшін алтын медаль алған өнер қайраткері еді.

Операдағы би сахналарын А.В.Луначарский атындағы театр өнері институтының балетмейстерлер бөлімін бітірген Дәурен Әбіров қойды. Ол – халық билерін сахнаға ықшамдап қойған қазақтың тұңғыш кәсіби балетмейстері, әрі бишісі еді. Операдағы би музыкасы оның да көңілінен шығып, ойына

өрнек қосып, қиялына қанат бітірді. Сәтті шыққан би сахналарына өзі де риза болып, Мұқан музыкасының маңызына мән беріп: «Біржан – Сара» операсының III-актысындағы «Биге» жазған оның музыкасы профессионалды сахнада қазақ би өнерінің дамып, қалыптасуы үшін үлкен әсер етті» - деп жазды. Д.Әбіров айтқан осы шығарма туралы кейінірек либретто авторы Қажым Жұмалиевтың қызы, музыка зертеушісі, ғалым Тамара Жұмалиева: «К этой монументальной фреске тянутся нити, непосредственно идущие от «Половецких плясок с хором», яғни «Осынау монументальді фрескаға тартылған жіптің бір ұшы сөзсіз «Далалықтар биі мен хорында» жатыр» - деп жаңа пікір айтты. Бұл жерде ғалым А.Бородиннің «Князь Игорь» операсындағы «Қыпшақтар биі мен хорын» меңзеп отыр. Әлем музыкасында ерекше орын алатын осы бір лапылдаған отты бидің жалынын «Біржан – Сарадан» көрген сыншы сөзін құптамауға болмайды. Қалай болғанда да операдағы осы би музыкасының орны ерекше екені анық.

Дарынды композитордың қаламынан туып, жоғарыда аталған өнер шеберлері сахналаған «Біржан – Сара» операсы халықтың сүйіспеншілігіне бөленіп, музыка мамандарынан жоғары баға алды. Орыс композиторы, академик Б.Асафьев «ән – опера» деп мойындады. Академик А.Жұбанов, Е.Брусиловский, Қ.Қожамьяров, М.Ахметова сияқты Қазақстан музыка қайраткерлері операның табысын қуана жазды. Татар композиторы Нәзиб Жиганов, өзбек композиторы Мүтәл Бурханов, грузин композиторы Отар Тактакишвили Мұқанның ұлттық опера жазудағы өнегесі мен шеберлігіне таңғалып, оның дарындылығын бірауыздан құптады.

Алғашқы қазақ операларын жазған композитор Е.Брусиловский: «Оперу «Биржан и Сара» по праву можно назвать выдающимся достижением современной казахской музыки, первой оригинальной казахской оперой, написанной национальным композитором» - деп жазды. Бұл сөздерді

түпнұсқада берудің мәні бар. Қазақ музыкасының ақсақалы «ұлт композиторы жазған» деп мәймөңкелесе де, «ерекше сәтті жазылған тұңғыш қазақ операсы» деуі көп нәрсені аңғартады.

Енді операның құндылығы неде, соған келейік. М.Төлебаев шығармашылығын зерттеушілер опера музыкасы қарабайыр тілмен емес, әлемдік деңгейдегі вокалдық ерекшеліктерді сақтай отырып, классикалық музыка тілімен жазылғанына ерекше мән береді. Сондай-ақ операда пайдаланылған халық және халық композиторларының әндері мен күйлері сол қалпында емес, кейбіреуінің интонациясы ғана алынып, Мұқан лабораториясынан адам танымастай өзгеріп, тың әуен болып шыққанын жазады. Музыкасының дыбыстар үйлесімділігімен, бүкіл болмыс-бітімімен нағыз қазақтың ұлттық музыкасы екенін дәлелдей отырып, Мұқанның үлкен азаматтығының, оның осы тақырыпты неге таңдағанының байыбына бара бермейміз.

Мұқан бұл тақырыпты тегін таңдамаған. Осы сюжет арқылы қазақтың үш түрлі ұлттық қасиетін көрсетудің мүмкіндігі бар еді. Олар: айтыс, «жар-жар» және жоқтау. Туысқан шығыс халықтарында мұндай дәстүрлер бар. Алайда, әлемдік музыкада бұрын-соңды болмаған, еуропалық мәдениетте атымен жоқ осы жанрларды бірінші болып сахнаға шығарып, қазақ деген халықтың шынайы ұлттық дәстүрлері ретінде музыка әлеміне таныту – Мұқанның үлкен азаматтығы, даналығы деуге болады.

«Біржан – Сара» сияқты ұлы операның қасиетті Балқаштың жағасында, киелі Шұбартүбек топырағынан бастау алуы табиғи заңдылық сияқты. Қаншама өнерпаздар өрбіген жерде осындай бір көркем дүниенің туғанына таңдануға да болмайды. Жоғарыда аталған Құл ақын, Апырбай, Баймолда ғана емес, Шұбартүбек жерінде ағайынды Рахмади мен Айтқали деген ақындар ғұмыр кешкен. Олар алыстағы құмды ауылдан ұзап шыға алмағаны

болмаса, тілі-мірдің оғындай, тепкіні қатты, тегеурінді акын болған деседі. Осы кісілердің аталас туысы, дарынды актер Сламбек Әйнекбайұлының айтуынша, бір күні аталары түс көріпті. Түсінде ақ киім киген, ақ сақалды адам келіп: «көген аласың ба, әлде өлең аласың ба?» деп сұрапты. Сонда атасы ойланып: «Көген алсам, бай болармын. Айналамдағы өзге жұрт кедей болса, менің байлығымнан халыққа пайда бар ма? Өлең алсам, халықтың көңілін көтеріп, сергітуге жарармын. Өлең аламын» - деген екен. Содан тұқымдарымен акын, әнші, өнерге бейім болыпты-мыс. Сол Рахмади ақынның баласы Еркеғали әкесі сияқты акын болмаса да, Мұқан ағасына еліктеп, музыка жолына түседі. Мұқан музыка оқуында жүрген Еркеғалидың дарынын жоғары бағалап, оның болашағынан үлкен үміт күтіп, оған қамқорлық жасап жүрген. Бірде Мұқан Шұбартүбекке, туған жеріне барғанда, қасына Еркеғалиды да ертіп алады. Бұлар ауылға келгенде ел-жұрт қуана қарсы алып, думан құратын еді. Бұл жолы да халық екі өнерпазды ортаға алып, думандағады. Ән айтылып, күй тартылады. Ақындар сөз маржанын тоғеді. Мұқанның анасы Тәжібала да өмірін өнермен ұштастырған екі ұланын мақтан етіп, мадақтап, ұзақ жыр толғайды. Сол толғаудан ел аузында:

Мұқажан, Еркеғали – екі шырақ,

Сендерді біз отырмыз тамашалап.

Балқаш пен қасиетті Шұбартүбек

Сыйлапты екеуіңе таудай талап, - деген

жалғыз шумақ қана сақталып қалыпты.

Сол Мұқан ағасының соңынан ерген жас өнерпаз бүгінде қазақ музыка өнерінің тарланы, композитор Еркеғали Рахмадиев еді. Ол – «Қамар сұлу», «Алпамыс», «Абылай хан» сияқты ұлттық музыканың тамаша үлгісі болып саналатын, еңселі де, сүбелі опералардың авторы. Ол – халқымыздың күй мұрасын классикалық музыка дәрежесіне жеткізген суреткер. Ер-ағаның «Дайрабай», «Құдаша – думан» симфониялық күйлері Азия, Африка және Латын

Америкасы елдерінің музыка форумында үздік шығармалар деп танылып, бүкіл әлемге жария болды.

Осы өңірде өсіп-өнген тағы бір өнер тарланын атап өткеніміз жөн. Ол – Мұқанмен бірге Мәскеу консерваториясының әншілік бөлімінде оқыған дарынды әнші Бекен Жылысбаев. Мұқанның «Кестелі орамалын» бабына келтіріп айтатын әнші, романс сөзінің авторы ақын Асқар Лекеров жазғандай, «қас дұшпан, мейірімсіз жауыздан қасық қанын аямай» соғысқан ержүрек жауынгер өнер майданында да үнемі алдыңғы шепте болды. Мұқанның ән-романстарының ішінде әнші Бекеннің назарынан тыс қалғандары жоқ десе де болады. Әсіресе, Мұқанның «Коммунизм оттары» (қазір «Қазақстан» деп аталып жүр) кантатасында Иса Байзақовтың «Желдірмесі» негізінде жазылған ақын әні Бекен ағамыздың орындауында қайталанбас өнер туындысына айналды. Оның айтқаны, оның трактовкасы эталон болып қалды. Бір ғажабы, одан басқа әншілердің айтқаны пародия сияқты естілетін болды. Бұл әнші ағамыздың өнерінің құдіреті болса керек. Өнер адамдары арасында мынадай бір аңыз бар. М.Төлебаевтың 70 жылдығы Мәскеуде аталып өтетін болып, «Кантатаның» дайындығы жүріп жатады. Дирижерлік тұғырда белгілі шебер Фуат Мансуров екен. Шығармадағы ақынның әнін айтатын әншінің орындағаны дирижерге ұнамапты. Бұрын Бекеннің айтқанын естіген дирижер: «мұны Бекеннен басқа ешкім айта алмайды» деп, табандап отырып алыпты. Содан ұйымдастырушылар амалсыз сонау Алматыдан Мәскеуге Бекен ағамызды алдырыпты. Әнші келген бетте «Желдірмені» тақылдатып айта жөнелгенде, хор да, оркестр де музыканы оп-оңай дөңгелентіп әкеткен екен дейді. Белгілі дирижер Шамғон Қажығалиев: «Бекен Жылысбаев – ешкімге ұқсамайтын, қайталанбас дарынды әнші. Мен симфониялық оркестрді басқарып жүрген кезімде Бекеннің қатысуымен Мұқанның «Кантатасын» радиоға жаздырдым. Сонда Бекеннің өнердегі ірі және дара тұлға екеніне көз жеткіздім» - деп еске алады. Мұқанның өзі де

жақсы әнші болған ғой. Композитор осы Кантатаны жазу үстінде Бекеннің дауысына, оның айту мәнеріне, шеберлігіне қатты қызығып, желдірмені қайта-қайта айтқызып, әншінің дауыс ыңғайына қарай жазғаны мәлім. Әнші ағамыздың композитор ойын терең түсініп, әуеннің характерін жеткізе айтуы да содан болса керек. Бекен ағамыз Мұқанды қатты сыйлаған. Мәскеуде оқыған жылдардан бастап екеуінің арасында бір-біріне деген ыстық сыйластық, шынайы достық орнаған еді. Бекеннің: «мен әуелі үлкен өнерге, сонан соң өнердегі Мұқанның заңғар биік тұлғасына бас иемін» - деуі де сондықтан.

«Қыз Жібек» пен «Біржан – Сара» операларындағы Шеге мен Естайдың әндерін шарықтата шырқайтын Манарбектен кейін екпінінен жел есетін Ғарифолла келді. Ғарифолла сахнадан кетсе, орнын кім басар екен деген сұрақ режиссерларды мазалай беретін. Қазақ даласы дарындыларға жомарт қой. Киелі Шұбартүбек жерінің жұпар ауасын жұтып, суының тұнығын ішкен тағы бір дарынды әнші келді. Ол – Кеңес Бақтаев еді. Ол опера сахнасында көп жыл өнер көрсетіп, небір тамаша образдар сомдады. Қазақстанда опера өнерінің қалыптасып, өркен жаюына елеулі үлес қосты.

Мұқан туған Шұбартүбектен түлеп ұлқан өнер адамдарын санасақ, қос қолдың саусақтары аздық етері сөзсіз. Эстрада әншілерінің падишасы Ирма Яунземнің өзінен дәріс тыңдап, батасын алған Қазақстанның халық артисі Сара Тыныштығұлова, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, өнертану ғылымдарының кандидаты, Қазақстан композиторлар одағының мүшесі Келгенбай Төлеутаев, Қазақстанның еңбек сіңірген артисі Кәдірбек Демесінов, актер Мұрат Әйнекбайұлы, әрі қарай айта берсе көп.

Мұқан туған жерін қадір тұтып, қастерлеп өтті. Ол – жырға жомарт өлкеге жиі келіп, шабыт алып қайтады екен. Денсаулығына сызат түскен Мұқан соңғы бір келгенінде туған жерімен, ауыл – аймақпен қоштасқандай, адамдармен сөйлесіп, бала кезінде ойнайтын «Шойтабан» аталған төбеге

нығып, Лепсінің жағасына барып, ағыс иірімдеріне ойланып ұзақ қарап отырады екен. Ұлының терең ойда, бүйірін ұстап, ауырсынып тұрғанын көрген анасы Тәжібала қатты уайымдаған. Бірде Мұқан демалып жатқанда сәлем беруге келген ауылдастарына мұңын шаққан ана:

*Ешкіөлмес пен Шатырбай,
Сәулем ұйықтап жатыр ма-ай.*

*Ақырын ғана оятшы,
Бармағыңды батырмай.
Белі ауырып жүр еді,
Демін алып тұр еді.
Мазалай көрме құлынымды,
Апырмай, жұртым, апырмай.*

*Жар бола гор, жасаған,
Ай – күнімді батырмай,
Ақ сүтімді қатырмай,*

Апырмай, құлыным, апырмай, - деп, жүрегі езіле отырып, жыр төгіп, көзіне жас алыпты дейді. Бұл келтіргеніміз ұзақ өлеңнің ел есінде қалған соңғы шумақтары болса керек.

Мұқанның өлімі – қазақ музыка өнері үшін қайғылы қаза болды. Ұлы жазушы Мұхтар Әуезов: «Біз баршамыз орны толмайтын ауыр қазаға душар болдық. Сүйікті Мұқаннан айрылып, омырауымызды қасірет жасымен жудық» - деп жазды. Ақын Сырбай Мәуленов Мұқан кабірінің басында оқыған азалы өлеңін:

*Тоқта, ажал, азалы үн!
Өмірдің шалқып ес күйі.
Қош бол, қайран сабазым,
Қазақтың Чайковскийі,*

Қазақтың Чайковскийі – деген сөздермен аяқтады. Композитордың анасы Тәжібала ұзақ жоқтау айтып аңырапты. Оның мәтіні Мемлекеттік мұражайда сақтаулы.

Апырбайдың әйелі Зылиха да жоқтау шығарып айтқан. Ол мынау:

Арысым менің құлады,
Селге кетті маңайым.
Жиналған көп ағайын,
Мұңымды айтып шағайын.
Есіркеген ағайын
Менімен бірге жыласын.
Табалаған дұшпанның
Арысы мендей құласын.

Опасы жоқ жалған-ай,
Тұрақтап кімге қалған-ай,
Жастай кетті-ау қарғам-ай.

Он саусағың ойнаған,
Рояль тартсаң сайраған.
Кең маңдайға жарасып,
Отты көзің жайнаған.
Мұқажан, сенен айрылып,
Сорым менің қайнаған.

Өндірім-ай,
Тұнық судай мөлдірім-ай,
Құдай басқа салған соң көндірдің-ай.

Құлады менің терегім,
Ағайынға керегім.
Жас та болса, бас болған,
Ақылға диқан зерегім.
Аздан шыққан ақылым,
Көпке басын баласқан.
Көптен шыққан жүйрік ең,
Мүдірмей барып бел асқан.
Мүдірмей шаптың жарыста,
Қолың жеткен арысқа.
Бәрін бірдей көруші ең
Жақын менен алысты.
Қиын-қыстау іс болса,
Жібермеуші едің намысты.

Боздағым-ай,
Ішімдегі бар дертті қозғадың-ай.

Тезекбай еді жолдасың,
Қиынға салса болмасың.
Кішкентайдан бірге өскен,
Таласып тайға мінгескен.
Әзілің әбден жарасқан,
Қиылып қатты қарасқан.
Мұқажан сапар шекті де,
Айналып кетті-ау жер, аспан.

Адалым-ай,
Орның толмас,
Қайғың кетпес сабазым-ай.

Көзімнің жасы жосылған,
Келмес пе қарғам осыдан.
Мақсұт еді жолдасың,
Гармонь тартсаң қосылған.
Қайрылмай кетіп артыңа,
Айрылдың талай досыңнан.

Ақылым-ай,
Құдайдан соңғы жақыным-ай.

Тал бесіктей тербедім,
Балапандай жем бердім.
Алты жасқа келсең де,
Алдыма салып өңгердім.
Бөтендігің жоқ еді,
Өзегімді өртедің.

Адалым-ай,
Ақылым-ай, сабазым-ай.

Сыйлаушы едің анам деп,
Сипаушы едім балам деп.
Отырмын енді зарығып,

Іздесем қайдан табам деп.
Қас-қабактан таныған,
Бар ма екен сендей әділ жан.
Қысылғанда жаны ашып,
Қасымнан менің табылған.

Ақылым-ай,

Адалым-ай, маңғазым-ай.

Отырған жерің той-думан,
Жаман адам сөз қуған.
Жастай кетіп, қарғам-ай,
47 жаста көз жұмған.
Мұқажаным кетті ме,
Алланың өзі епті ме?
Сенбей әлі отырмын,
Өлді деуге тіпті де.
Өзің кеттің биікке,
Тастап кеттің күйікке.
Неге отырмын қарайып,
Опасы жоқ тірлікте.

Жаратылысың ерекше еді,

Отырысың бөлекше еді.

Өзегімді өртедің-ау,

Көкейімнен кетпедің-ау.

Арманыңа, қарғам, жетпедің-ау.

Алыстап кеттің бертінде,
Тұрушы едің сертінде.
Қаралсаң да дәрігерге,
Болмады-ау шипа дертіңе.
Сабырлы едің, сабазым,
Тартғың-ау дерттің азабын.
Ескермей жүріп ауруды,
Кеттің-ау ерте, қарағым.
Мұқажаным, маңғазым,
Алдыңа бір жан салмадың.

О дүниеде кездесем,
Болмас еді арманым.
Сүт бетінде қаймағым-ай,
Ақ тілеумен алақаным жайғанмын-ай.

Аямаған, Аллама-ай,
Орнына мені алмады-ай.
Есімің тұрар есімде,
Өкінемін несіне,
О дүниеге барған соң
Айтамын бәрін шешіле.
Ақылым-ай,
Құдайдан соңғы жақыным-ай.

Бұл – Зылихананың ұзақ жоқтауының оның қызы Наушатайдың есінде қалғаны.

Осыдан үш жыл өткен соң осы жолдардың авторы, консерватория студенті композитордың туғанына 50 жыл толуына орай қабырға газетін шығарып, онда Мұқан ағаның қазасына арнап жазған толғауын «Еске алу» деген атпен бастырды. Бұл газет кейін композитордың анасы мен бауырларының қолына тиді. Енді сол өлеңді жария етуді жөн көрдік.

Ол кезде жасырақ ем, балғын едім,
Сезімім бір үрейді шалды менің.
Жүгіріп жеттім Балқаш жағасына,
Күрсініп теңіз ауыр алды демін.

Жан едім шуылына құмар жастан,
Аспаным бүгін неге мұнар басқан.
Түнерген бұлт астынан жай атылып,
Шатынап, қақ айрылып сынар ма аспан?!

Жатқандай көктен ауыр тас құлатып,
Көк теңіз күңіреніп тасқын атып,
Толқындар паң жартастың төсін соғып,
Ашумен жіберердей тасты уатып.

Естілді бір кез зарлы, өксіген үн,
Сел етіп көзден жасын төкті де күн,
Аһ ұрып табиғаттың күрсінгені
Қиналтып, қабырғамды сөкті менің.

Дір етіп жас жүрегім шошынды да,
Үрейлі көңіліме үрей қосылды да,
Сезбедім, омырауды жуып жатты
Көзімнен жас домалап жосылды да.

Келіп ем көтерер деп көңілімді,
Балқашым, қинағаның нең ұлыңды?
Қайғыңды көтере алса жас сезімім
Айт маған, жасырып ем не мұңымды?

Көңілім суып қалды сағынышты,
Өзегім неге өртенбес, жалын ішті.
Дауылмен арпалысқан шағаланың
Дауысы естіледі жалынышты.

Мен қазір сол дәрменсіз шағаладай,
Тағдырым қоймады ғой табаламай.
Тербеткен ән мен жырға қазағымды,
Дарига – ай, мені алсашы, ағаны алмай.

Өз ағам, асыл әнші, ақын ағам,
Жанымнан ардақты еді-ау аты маған.
Ол жазған сырлы, сұлу әуендері
Мен түгіл, досым түгіл, жатқа ұнаған.

О, тағдыр, күнәсіз ем, тәнім таза,
Жаныма батты-ау менің ауыр қаза.
Қаралы бұл хабарды естігенше
Шыдар ем бұйырсаң да қандай жаза.

Балқашым – мейірлі ана, күйзелесің,
Қиналып, неше түрлі күйге енесің.
Қайтесің қимағанмен өлді деуге,
Ұлыңның ақырғы рет сүй денесін.

Күрсіндің неге? Қажып қалдың ба сен?
Ұят қой, қайратты ана, талдым десен.
Қажыма батса-дағы жанға қаза,
Мен көріп қуатыңды алдыңда өсем.

Тұрмайтын бар өмірім бағасына,
Үзілді, жетті де күй сағасына.
Балқашым, толқының боп тулап өстім,
Тағдырдың мойымаспын табасына.

Сол сәтте көңілі азалы, қаяулы ана
Күрсінді соңғы рет баяу ғана.
Мен-дағы жасын сарқып екі көздің,
«Қош – дедім, қош, ардақты, аяулы аға!»

Мүлгіді бар табиғат иіп басын,
Жаралы жас жанымда күйік қалсын!
Жан аға ! Суарамын көз жасыммен,
Гүл егіп, қабіріңнің сүйіп тасын...

... Езілді жас жүрегім, балғын едім,
Қайғырып теңіз де ауыр алды демін.
Азабы сол күндердің өкінішті
Шер болып көкірегімде қалды менің.

(1962 ж.)

Жоғарыда келтірілген Зылиха ақынның жоқтауын оның қызы Наушатай жазып берген еді. Наушатайдың өзі де ақын. 1993 жылы композитордың туғанына 80 жыл толуы атап өтілді. Лепсі кентінде Мұқанның мұражайы ашылып, оның алдына композитордың ескерткіші қойылды. Мүсінші

Едіге Рахмадиев жас Мұқанның шабытты шағын әдемі бейнеледі. Осы мерейтойға байланысты мәдени шараларды іске асыруға сол кездегі Мәдениет министрі Еркеғали Рахмадиев белсене араласып, іскерлікпен басшылық етті. Сол үлкен іске осы жолдардың авторы да өз үлесін қосты. Мұражайдың экспозициялық жоспарын жасады, экспонаттарын жинауға араласты. Лепсі кентінің жанындағы қыр басында өткен тойда көрсетілген театрландырылған көріністің сценарийін жазып, музыкамен көркемдеп, таспаға түсіріп, даладағы спектакльдің қоюшы режиссері де өзі болды. Сол жолы Наушатайдың да өлең жазатынының куәсі болдық. Ол:

*Жылағанды жұбатқан,
Жүрегіңді қуантқан,
Әніменен әлділеп,*

Музыкасы үн қатқан – деп бастап, Мұқан туралы ұзақ өлең жазып берген болатын. Сонымен қатар, біздің де еңбегімізге риза болып, дұрыс бағалап, батаға бергісіз ұзын сонар толғауын сыйлаған еді. Содан үзінді ғана келтірейік:

*Ән мен күйге қамқор боп,
Қорғадың аға намысын.
Көлденең сөз кездеспей,
Қайырлы болсын табысың.
Бәйгеге түсіі іркілмей,
Сүрінбесін шабысың.
Жүрегіңде талап бар,
Кеудең толған талант бар.
Бойыңда күш-қайрат бар,
Ажарыңда айбат бар.
Сөз түсінер басың бар,
Елуге шығар жасың бар.
Шығасың әлі биікке,
Домалар өрге тасың бар.
... Тілеуғазы, берсін саған*

*Бар жақсылық тәңірім,
Үйіп-төгіп берер едім,
Жетіп тұрса әмірім.
Алғыстан басқа
қолдан келер шара жоқ,
Алғысымды қабыл ашы,
Ақ батаммен барлығын.*

Мына шумақтардан Наушатайдың бойындағы ақындық шабытты аңғару қиын емес. Бұл да сол киелі Шұбартүбек топырағында өнген тума дарын.

«Біржан – Сара» операсының либреттосының авторы Мұқанның сырласы, досы Қажым Жұмалиев:

*Шырқатармыз әніңді,
Күңірентерміз күйіңді.
Туар бір ұл өзіңдей,*

Қуар сенің жолыңды – деп жазған екен.

Мұқан туған қасиетті топырақтан әлі де талай дарын туарына күмән келтірмейміз.

Мұқан жазған Мемлекеттік гимн туралы бірер сөз. Еліміз егемендік алған алғашқы жылдары композитордың інісі Әбілмәжін гимннің авторлығын Мұқанға қайтару керек деген мәселе көтерді. Гимннің әуенін Мұқан өзі шығарып, оны достары ақын Ғали Орманов пен Мақсұт Майшыновқа көрсетіп, өзі орындап бергені дәлелденді. Мұқан бұл туындысын композитор ағалары Е.Брусилловский мен Л.Хамидиге де көрсетіп, олардың ақыл-кеңесін алған. Ал 1945 жылы гимнді қабылдану үшін Мәскеуге өзі барған. Шығарманың авторы ретінде өз фамилиясының жанына Е.Брусилловский мен Л.Хамидидің аттарын өз қолымен жазған екен. Бәлкім, сол кездегі саясатқа байланысты болған шығар. Әбілмәжіннің көтерген мәселесі бойынша композиторлар одағында комиссия құрылып, зерттеу жүргізілді. Нәтижесінде комиссия жоғарыда аталған композиторлар Мұқанға кеңес берген, сонымен қатар Е.Брусилловский гимнді симфониялық оркестрге түсіруге

көмектескен, оларды авторлыққа Мұқанның өзі қосқан, сондықтан оны өзгертуге болмайды деген шешімге келеді. Гимн деген ән емес, бөлек жанр. Бұл туралы бір кезде:

*Кім айтар ел қадірін аз ұқты деп,
Ол үшін азаматтық – қазық, тірек.
Қуанды ел Мемлекеттің ән-ұранын,
Мұқаны Төлебайдың жазыпты деп.*

*Желбіреп Туымыздың желге етегі,
Жас ұрпақ Гимнді естіп ержетеді.
Гимн бізді оятып таң алдында,
Әуенімен ұйықтарда тербетеді – деп жазған*

едік.

Мұқанның классикалық гимн үлгісінде жазылған тамаша шығармасы еліміздің мәртебесін көтеріп, мерейін асқақтатып 60 жыл бойы шырқалды.

Халқымыздың біртуар дарынды ұлы туралы шағын еңбегімізді ақын Әбділда Тәжібаевтың: «Сұлу үннің шабытты ақыны, ән мен күйдің жаңа аққуларын, бұлбұлдарын ұшырған Мұқан қашанда туған халқымен мәңгі бірге» - деген сөздерімен аяқтауды жөн көрдік.

«Қазақ вальсінің» авторы

Қазақстанның халық артисі, Қазақстан Республикасының бұрынғы Мемлекеттік гимнінің авторларының бірі, композитор **Латиф Абдулхайұлы Хамидидің** есімін елімізде білмейтін жан жоқ десек, артық айтпаған болар едік.

Латиф Хамиди 1906 жылы Қазан губерниясының Бувалы ауылында туған. Тұрмыс тапшылығын көп көрген әкесі Абдулхай Донбаста шахтер болып, Кавказдың зауыттарында балға соғып, Өзбекстан жерінде ағаш ұстасы болып күн көреді. Латиф бала кезінен-ақ әртүрлі халықтардың әуендерін естіп өседі. Туған жері Бувалыда татар әндерін естісе, Кавказ бен Өзбекстанда басқа халықтардың әндерімен танысады. Латифтің балалық шағы Өзбекстанның Каттакорған қаласында өтеді. Ол зерек болып, алты жасынан хат танып, өздігінен оқып, жаза бастайды. Сондықтан мектепке барғанда оны бірден екінші сыныпқа отырғызады. Мектепте ән-күй сабағы жүретін. Латифті музыкаға баулыған мектептің көркемөнерпаздар үйірмесін басқарған мұғалімі Ғимат Темірболатов еді. Ол алғаш мандолина ойнауды осы ұстазынан үйренген болатын. Хамиди тек музыкаға ғана бейім болып қойған жоқ, оның әдебиетке деген талабы да зор еді. Оқушысының бұл қабілетін аңғарған мектеп мұғалімі, белгілі татар жазушысы Захида Бурнашева оның өлең, әңгіме жазуына көмектесіп, ақыл-кеңес беріп отырған. Бурнашеваның көмсігімен Латифтің мектептегі музыка пәні жөніндегі мақаласы мен әңгіме, өлеңдері 1919 жылы «Балалар юлдашы» деген

журналда жарық көрген. Сол жылдары Каттакорғанда музыка мектебі ашылып, Латиф фортепиано мен скрипкада ойнауды үйренеді.

1920 жылы Ташкентке келіп, татар оқу-ағарту институтына түседі. Мұнда студенттердің эстетикалық тәрбие алуына зор көңіл бөлінетін. Музыкалық үйірмелерді, орыс халық аспаптары оркестрін жақсы музыкант, әрі композитор Федор Петрович Вынежнев басқаратын. Хамиди бос уақытында музыкамен әуестеніп, оркестрде мандолина ойнап, дирижерге көмекші ретінде де көркемөнерпаздар үйірмесіне белсене араласады. Үйірме мүшелері жиі концерттерге шығады. Осындай концерттердің бірінде ол қазақ әнін естиді. Әнді айтушы институттың қазақ бөлімінің студенті, кейін Қазақстанның халық артисі атанып, қазақ өнеріне үлкен еңбек сіңірген Құрманбек Жандарбеков еді. Құрманбектің орындаған «Қараторғай», т.б. қазақтың халық әндері Хамидиге үлкен әсер етеді. Бірақ ол кезде қазақ әні өзіне өмір бойы серік боларын, Құрманбекпен қатар жүріп, қазақ өнерін дамытуға атсалысарын жас Латиф ойлаған да, білген де жоқ еді.

Институт қабырғасында жүріп-ақ ол ән шығарумен айналысады. Оның алғашқы әндері «Бірінші вальс» және «Комсомол, алға» деген маршы халық арасында кең тарап, кейін Москвадан басылып шықты. Алайда, композитор болу үшін музыкалық білімінің жеткіліксіз екенін біліп, әрі қарай оқуға Қазан қаласына барады. Осында жүріп белгілі татар ақыны Мұса Жәлилмен танысып, достасады. Мұса поэзиясымен ол Ташкентте жүргенде-ақ таныс болатын. Жоғарыда аталған «Бірінші вальс» әні сол Мұсаның сөзіне жазылған еді.

1927 жылы Л.Хамиди Москваның музыкалық техникумының композиторлар даярлайтын бөліміне оқуға түседі. Оған музыка теориясы мен композициядан профессор Болеслав Леопольдович Яворский, ал музыка тарихынан Арнольд Александрович Альшванг сабақ береді. Осы екі

ұстаздың берген білімі мен тәрбиесі Хамидидің өнерге, музыкаға деген көзқарасының қалыптасуына көп әсер етеді. Техникумда композиторлық бөлімде оқитын студенттерді орыстың халық аспаптары тарихымен таныстыратын. Хамиди осындағы орыс халық оркестріне қатысып, оның жетекшісі Александр Сергеевич Илюхиннен оркестрге түсіру өнерінен дәріс алады. Илюхиннен алған білімі мен тәжірибесі кейін қазақ халық аспаптары оркестрімен жұмыс істегенде пайдаға асты. Москваға келген соң ол Мұса Жәлилмен тағы кездеседі. Бұл кезде МГУ-де оқып жүрген Мұса екеуі көрші тұрады. Екеуінің арасындағы достық, шығармашылық байланыс бұрынғыдан да нығая түседі. Мұса «Октябрь баласы» деген балалар журналының редакторлық міндетін атқарады екен. Бұл кезде балалар әндері өте тапшы еді. Сондықтан ақын мен композитор оқушыларға арнап жаксы әндер шығаруды колға алады. Мұсаның жазған өлеңдеріне Хамиди ән шығарып, ол әндердің тәуірлері аталған журналда жарияланып тұрды. Ұлы ақын мен дарынды композитордың осындай шығармашылық бірлестігінің нәтижесінде тамаша әндер туып, Москва мен Татарстан оқушыларының алдында айтылып, олардың рухани азығына айналды. Осында жүріп қазақтың халық әндерін жинаушы А.В.Затаевич, қазақ драма театрының бас режиссері Жұмат Шанин және ақын Асқар Тоқмағамбетов, т.б. опер қайраткерлерімен танысады. Олардан қазақ музыкасы мен өнері жайында көптеген мағлұмат алады. Әсіресе, Затаевичтің Қазақстанның тамаша табиғаты, қазақтың дархандығы, халықтың дарынды әншілері мен домбырашы-күйшілері туралы айтқан әңгімесі жас композиторды бұрынғыдан да еліктіре түседі. Затаевич жазып алған әндер мен күйлерді көре отырып, олардың әуен байлығына таңғалып, этнографтың үлкен табысына қызыға да, қызғана да қарайды. Кейін Затаевичпен бірлесе жұмыс істеді. 1933 жылы Затаевич жинаған әндерді редакциялап, «Қазақстан татарларының 50 әні» деген жинақ шығарып,

оның алғы сөзін де өзі жазды. Жас композитор сол кезде-ақ қазақтың музыкалық фольклорына қызығыш, оны зерттеуді армандайды. Оның бұл арманы Қазақстанға келген 1933 жылдан іске аса бастайды. Содан былай Қазақстан Л.Хамидидің дарыны мен еңбегін, бүкіл өмірін арнаған отанына айналады.

Отызыншы жылдар Қазақстан мәдениетінің даму жылдары болды. Астанада опера және балет театры, драма театры, филармония, музыкалық және хореографиялық училищелер ашылды. 1933 жылы қазір дүние жүзіне әйгілі Құрманғазы атындағы халық аспаптары оркестрінің негізі қаланды. Сол жылы Ленинградтан Ахмет Жұбанов пен Евгений Брусилловский келіп, Қазақстан мәдениетін өркендетуге араласып кетті. Міне осындай үлкен еңбек қарқынына Хамиди де өз үлесін қосты. Келген бетте ол қазақ драма театрына дирижер, композитор, музыка бөлімінің меңгерушісі болып орналасты. Оның бірінші еңбегі татар жазушысы А.Тазетдиновтың «Документ» пьесасына жазған музыкасы болды. Кейін композитор С.Шабельскиймен біріге отырып М.Әуезовтың «Түнгі сарын», «Қобыланды» спектакльдеріне музыка жазды.

1934 жылы Қазақстан мәдениеті тарихында елеулі оқиға болды. Сол жылдың маусым айында Алматыда халық оперпаздарының Бүкілқазақстандық бірінші слеті өтті. Жюри мүшесі болып Москвадан А.Затаевич те келген еді. Осы слетте көптеген халық таланттары көзге түсті. Домбырашылар Уақап Қабиғожин, Қали Жантілеуов, Лұқпан Мұхитов, қобызшы Жаппас Қаламбаев, сыбызғышы Ысқақ Уәлиев, әнші Ғарифолла Құрманғалиев т.б. өнеріне жұрт сүйсіне қол соқты. Жюри мүшесі болған Латиф Абдулхайұлы Наркомпростың мәдениет бөлімінің тапсыруы бойынша слетке қатысқан өнерпаздардан көптеген әндер мен күйлерді жазып алды. Кейін оларды өңдеп, оркестрге түсіріп, өзінің кейбір шығармаларына арқау етті.

1936 жылдың мамыр айында Москвада қазақ әдебиеті мен өнерінің бірінші онкүндігі өтті. Үлкен театр сахнасында қазақтың алғашқы опералары «Қыз Жібек» пен «Жалбыр» қойылып, қазақ халық аспаптар оркестрі мен филармония артистері өнер көрсетті. Онкүндік қазақ өнерінің аз уақыт ішінде қарыштап өскендігін танытты. Алайда, Қазақстан композиторларының алдында үлкен міндеттер тұрды. Музыка өнерін дамыту үшін әндер мен хорлар, опера мен балет, симфониялық шығармаларды көптеп жазу қажет еді. Хамиди өзінің музыка жазудағы шеберлігін шыңдап, білімін көтеру керек екенін түсінеді. Осы мақсатпен сол жылдың қараша айында Москва консерваториясының жанындағы татар студиясына оқуға түсіп, музыка теориясы мен композициядан профессор Г.Ч.Литинскийден сабақ алады.

Студияны бітірген жылы Хамидиді Қазан қаласына қызметке шақырады. Бірақ Қазақстанға оралу ойында жүретін ол екі дай болады. Сол кезде «Аманкелді» фильмін түсіруге қатысып, Ленинградтан келе жатқан достары Қалибек Қуанышбаев, Серке Қожамқұлов, Елубай Өмірзақовтарға кездесіп қалады. Ескі достар Хамидиді Алматыға шақырады. Сол жолы Москвада М.Әуезовпен жолығып, көп әңгімелеседі. Белгілі жазушы оның қайтып оралуына ақыл қосып, Қазақстанға білімді музыка мамандарының қажет екенін айтады.

Осы әңгімеден кейін Латиф Хамиди 1938 жылы Алматыға келіп, Құрманғазы атындағы халық аспаптары оркестріне бас дирижер болады. Латиф Абдулхайұлы келген кезде оркестр репертуарында небәрі жатқа ойналатын 40 шақты қазақтың халық әндері мен күйлері, нотаға түсірілген бірнеше әндер мен орыс және шетел классиктерінің бірді-екілі туындылары ғана бар еді. Ол келген бойда көптеген халық әндері мен күйлерін нотаға түсіріп, партитуралар жазды. Сонымен қатар оркестр мүшелеріне нота сауатын үйретіп, жас орындаушыларды тәрбиелеуге көп еңбек сіңірді. Сол кезеңде Л.Хамидидің ұстаздық қамқорлығымен әуесқой

композитор Мәлік Жаппасбаев дирижер тұғырына шығып, оркестрмен бірқатар шығармалар орындайды. Сонымен қатар, ол оркестр құрамындағы Смағұл Көшекбаев, Рамазан Елубаев сияқты жас композиторларға ұстаздық етті.

Хамидидің дирижерлік және ұстаздық қызметі оның композиторлық еңбегіне бөгет бола алмады. Ол С.Шабельскиймен бірігіп «Бірінші қазақ сюитасын» жазды. Жеке дауысқа арнап «Жазғы таңда», «Жайлауым бақша жайнаған», «Бұлбұл», хорға арнап «Қазақстан», «Отан» әндерін шығарды. 1940 жылы С.Мұқановтың «Екі той» атты радиопьесасына музыка жазды. Осы пьесадағы басты кейіпкер Сайраның әні кейін «Қазақ вальсі» деген атпен әлемге әйгілі болды. Бір қызығы вальс ырғағында жазылған осы ән тыңдаушыларға бірден ұнай қалған жоқ. Қазақ әндеріне вальс ырғағы жараспайды деп дауласқандар да болған. Сөйтіп, көркемдік кеңес қабылдамай, қайта өңдеп әкелуді ұсынған. Бұл жөнінде композитордың өз аузынан естігеніміз бар. Осы жолдардың авторы консерваторияда оқып жүргенде профессор Латиф Абдулхайұлынан аспаптану пәнінен бірнеше жыл дәріс алған. Ләтекең аккөңіл, елпілдеген адам еді. Шәкірт көңілінде бір сұрақтың ұшы қылтиса, соны тәлтіштеп, түсіндіріп айтуға жалықпайтын. Сондай бір сәтте Латиф Абдулхайұлы вальс ырғағындағы әнді серіктес достары да түсінбей, «әуені әдемі екен, ырғағын өзгерт» деп, қайта жазуға кеңес бергенін айтқан еді. Содан композитор әннің ырғағын, оның аккомпанементін өзгертіп, қайта жазып алып барады. Мұны естіген кеңес мүшелері әннің алғашқы нұсқасының жақсы екенін мойындап, соны қабылдауды ұйғарыпты. Сөйтіп, қазақ музыкасындағы алғашқы вальс дүниеге келіп, өзінен кейінгілерге даңғыл жол ашып берді.

1940 жылы Л.Хамиди қазақтың хор капелласына көркемдік жетекші, әрі дирижер боп барады. Мұнда да ол капелланың шығармашылық өсуіне, оның репертуарын байытуға үлкен күш-жігермен атсалысады. Ұлы Отан соғыс

жылдары композитор басқа да өнер адамдары сияқты халықты жауға қарсы шығып, Отанымызды қорғауға шақырған патриоттық әндер шығарды. Оның «Партизандар әні», Совет Одағының батыры Мәншүк Мәметоваға арналған «Батыр қыз» атты әндері Отанға деген үлкен сүйіспеншіліктен туған шығармалар.

1944 жыл Қазақстан өнері үшін елеулі жыл болды. Алматыда Қазақтың Мемлекеттік консерваториясы ашылады. Латиф Абдулхайұлы халық аспаптары факультетіне оқытушы боп орналасады. Ұстаздық қызметті атқара жүріп, ол шығармашылықпен де айналысады. Оркестрде істеген тәжірибесін пайдалана отырып, ғылыми еңбектер жазумен де шұғылданды. Ол Б.Ғизатовпен бірігіп «Домбыра үйрену мектебі» оқулығын жазды. Сонымен қатар оның аспаптану өнері жайында жазған еңбектерін де айтуға болады. Л.Хамидидің халық аспаптарына арнап жазған музыкалық шығармалары да баршылық. Оның домбыраға арналған «Ән», «Юмореска» сияқты пьесалары, кобызға арналған «Романсы», домбыра-примаға арналған «Концерті» құнды туындылар. Бұл шығармалар халық әуендерінің интонациясында, әр аспаптың техникалық жетістіктері толық пайдаланылып жазылған.

«Абай» операсының премьерасы да сол 1944 жылы болды. Бұл операны М.Әуезовтың либреттосы бойынша композиторлар А.Жұбанов пен Л.Хамиди 1943 жылдан жаза бастаған еді. Абай әндерін зерттеп, жазып алу Л.Хамидиге ұлы ойшылдың образын жасайтын кесек шығарма жазуға ертеден-ақ ой салған болатын. 1935 жылы Хамиди Семей облыстық музыкалық драма театрына барған. Сол жылы Латиф Абай отанына келіп, ұлы ақын жайлы роман-эпопея жазу үшін мәлімет жинап жүрген жазушы М.Әуезовке жолығады. Жазушының айтуымен ол Абайдың немересі Архам Ысқақовтан Абайдың 18 әнін жазып алады. Хамидидің сол жазып алғандары Абай әндерінің ең бір дұрыс нұсқасы болып табылады. Абайды көзімен көріп,

айтқан әндерін өз құлағымен естіп, үйренген Архамның музыкалық дарынын Хамиди жоғары бағалады. Сол әндерді операда шебер пайдалана білді. Сонымен қатар, операда композитордың өзіне тән қолтаңбасы да бар. Айталық, бірінші актідегі Абай ариясының «Қай талқы құл алдына құрылмаған», «Жалғыз жол, адал жолым бұрылмаған» деп келетін жерлерінде Хамидидің «Қазақ вальсі» әнінің әуенін аңғаруға болады.

Бұдан кейін Хамиди «Жамбыл мен Айкүміс» деген бір актілі опера жазды. Ал 1947 жылы опера театрының сахнасында А.Жұбановпен бірігіп жазған «Төлеген Токтаров» операсы қойылды. Бұл Қазақстанда Ұлы Отан соғыс тақырыбына жазылған бірінші опера болды. Мұнан кейін ол өзі жеке «Жамбыл» операсын жазды. Оперетта жанрына да қалам тартып көрді. 1948 жылы жазылған «Балбұлақ» опереттасы кезінде көрермендер көңілінен шыққан туынды.

Л.Хамиди көптеген өнер шеберлерін тәрбиелеп шығарған ұлағатты ұстаз, қабілетті дирижер, музыка қайраткері еді. Көрнекті композитор 1983 жылы қайтыс болды. Өзі өлсе де, оның артында өміршең музыкасы, өлмейтін әндері қалды. Өзінің дарыны мен қажырлы еңбегін, бүкіл өмірін қазақ өнеріне арнаған композиторды қазақ халқы өз ұлындай көріп, қадір тұтып, қастерлейді.

Шалқар шабым иесі

Кеңес Одағының халық артисі, композитор **Сыдық Мұхаметжанов** - шығармаларынан ұлттық музыканың иесі аңқып тұратын дарындылардың бірі. Оның музыкасының әуені бай, ұлттық нақышы басым, бояуы қанық. Сондықтан оның ән, романстары, хорлары мен симфониялық шығармалары халықтың құлағына жағымды жүрегіне жылы тиеді.

Сыдық Мұхаметжанов 1924 жылы 5 тамызда Қарағанды облысының Шет ауданында, Үлкенбұлақ деген жерде туады. Сыдықтың музыкаға қабілеті жас кезінен-ақ байқалады. Ол алғаш рет казактың ән-күйлерін өз әкесі, домбырашы, әрі қобызшы Мұхаметжаннан естиді. Анасы Ақборық та әнші болған деседі.

Музыкаға қабілеті бар Сыдық Алматы музыка училищесіне оқуға түсіп, оны бітіргеннен кейін Мемлекеттік консерваторияның композиторлық бөліміне, Е.Брусилловскийдің сыныбына қабылданады. Сыдық консерваторияда оқып жүріп, «Шолпаным», «Ауыл түні», «Жылқышы әні» сияқты әндер шығарумен қатар, скрипка үшін Соната, қобызға арналған пьесалар, хорлар мен драма спектакльдеріне музыка, казактың халық аспаптары оркестріне арнап «Балқадидиша» вариациясын, «Қыз қуу» симфониялық суреттемесін, «Домбыра туралы баллада», «Шаттық отаны» симфониялық поэмаларын жазды. Композитордың атын шығарып, оны көпшілікке танымал еткен осы соңғы поэмасы болды. Оның негізіне күй

ырғағы алынғанмен, ол - қазақтың дәстүрлі күйлерінен түбірімен өзгеше жанр. Бір кезде М.Төлебаев халық аспаптары оркестріне арнап музыка жазуды құптап, қуаттап: «ғажайып республикалық халық аспаптары оркестріне /жетекшісі - Ш.Қажығалиев/ арнап жазудан бас тартқан біздің жас авторларымыз кешірілмес қате жасайды деп ойлаймын. Өйткені шығармашылықтың бұл саласы фольклордан кәсіби өнердің күрделі формаларына өтетін жол» - деген еді. Бұл поэма - сол М.Төлебаев айтқан «ұлттық музыканың кәсіби үлгіде» дамуынан туған симфониялық күй. Осы шығармамен қазақ музыкасында жаңа жанр туды деуге болады. Алайда, Сыдық тыннан жол салған жоқ. Өйткені, оған дейін «Біржан-Сара» операсында «Соқыр Ешан» күйін классикалық тұрғыда өңдеп жазған М.Төлебаевтың үлгісі бар болатын. Бұдан кейін Е.Рахмадиевтің әлемге әйгілі «Дайрабай», «Құдаша-думан», М.Маңғытаевтың «Концерттік күй», Т.Қажығалиевтің «Қыз куу» т.б. шығармалары дүниеге келді. 1953 жылы Бухарестегі Бүкілдүниежүзілік фестивальге барған Құрманғазы оркестрінің бағдарламасына М.Төлебаевтың «Венгр тақырыбына жазылған Фантазиясы», Е.Брусиловскийдің «Румын әуендері», М.Глинканың «Вальс-фантазиясы», И.Брамстың «Венгр билері», румын композиторы Г.Диникудің «Хора стаккато» шығармаларымен қатар «Шаттық отаны» атты симфониялық поэма да енгізілді. Кейін бұл шығармаға Жамбыл атындағы Мемлекеттік сыйлық берілді. Жас композитор үшін бұл үлкен табыс еді.

Дирижер Ш.Қажығалиев пен композитор С.Мұхаметжановтың ізгі сыйластыққа, шығармашылық достыққа айналған алғашқы таныстығы сол жылдары басталып еді. Музыка жайындағы бір әңгіме кезінде Шәкең әнші дауысына арнап Концерт жазу жөнінде Сыдыққа ой салады. Мемлекеттік сыйлықтың бірнеше дүркін иегері Н.Д.Шпиллер және тамаша әнші Д.Я.Пантофель-Нечецкая

орындаған Р.Глиэрдің жеке дауысқа жазған «Концертін» тыңдауға кеңес береді. Шәкеннің бұл ұсынысы тамыры халықтық музыканың топырағында өнген әуенге жаны бай композитордың көңіліне қона кетеді. Көп ұзамай Жарылғапбердінің «Ардақ» әнінің негізінде сопрано дауысына арналған тамаша «Концерт» дүниеге келеді. 1958 жылы аталмыш «Концерт» Мәскеуде өткен қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігінде үлкен табысқа ие болды. Кейін бұл шығарма Б.Төлегенованың орындауында Ш.Қажығалиевтің дирижерлігімен Армения Мемлекеттік симфониялық оркестрінің сүйемелдеуінде таспаға түсіп, Бүкілодақтық радионың алтын қорына қосылды. Әнші дауысына жазылған «Концерт» қазақ музыкасы тарихында осы жанрдағы тұңғыш, әрі күні бүгінге дейін жалғыз туынды болып отыр.

С.Мұхаметжановтың шығармашылығына зейін қойып қарасаңыз, оның қазақ музыкасындағы көптеген жанрға тұңғыш қалам тартқан композитор екенін аңғарасыз. Оның домбыра мен халық аспаптары оркестрі үшін, қобыз бен халық аспаптары оркестрі үшін жазған «Концерттері» бұған дәлел. Оған дейін композитор Л.Хамидидің домбыра-прима аспабына жазған «Концерті» ғана бар еді. Домбыра мен қобызға арнайы жазылған кішігірім дүниелерден басқа кесек туынды жоқ болатын. Үстірт ойлаған адамға композитор бәсеке қуып, әр жанрда тұңғыш болуға тырысқан сияқты көрінеді. Алайда, олай емес. Үлкен өнер иесі қазақ музыкасындағы кенже қалған жанрды дамытуды, кейінгілерге үлгі көрсетіп, із қалдыруды мақсат тұтты. Мұндай мақсат ұлтының өнерін өркендетсем деген азаматтық ойдан туады. Сонымен қатар, бұл өзіне оңтайлы жанрда ғана жазып қоймай, композитордың кез келген жанрды меңгеріп кете алатын шығармашылық қуатын, суреткерлік өресін, дарын деңгейін білдірсе керек.

Қазақ өнерінде күлдіргі опера жоқ еді. Сыдық бұрынырақта өзі музыка жазған «Беу, қыздар-ай» комедиялық спектаклін негізге алды. Қ.Шаңғытбаев пен Қ.Байсейітов бірігіп жазған спектакль сюжеті күлдіргі операға сұранып-ақ тұр еді. Көңілді ырғаққа, күлкілі көріністерге, әзіл әуендерге толы опера көрерменнің көзайымына айналды. 1964 жылы операның премьерасы алдында театрда қойылымды талқылау болды. Мәжіліске өнер адамдары: композиторлар, әншілер және ақындар қатысты. Консерваторияның студенті мен де отырдым. Өртүрлі пікірлер айтылды. Қазақстанның халық артисі Қанабек Байсейітовтың сөзі есімде қалыпты. «Кейбір композиторларымыз күрделі гармонияға әуес. Оны жұрт түсінсе жақсы. Сыдықтың музыкасы әуенділігімен, саздылығымен ерекшеленеді. Сосын да құлаққа жағымды, жанға жақын, халыққа түсінікті» - деген еді өнер тарланы. Композиторға берілген әділ баға, замандастарының пікірі бүгін де маңызын жойған жоқ. Осыдан 40 жыл бұрын сахнаға шыққан қазақтың тұңғыш күлдіргі операсы «Айсұлудан» кейін бұл жанрға қалам тартқан ешкім болмады.

1960 жылы Мәскеуде Сыдықтың «Ғасырлар үні» ораториясы орындалды. Хор мен симфониялық оркестрге арналған көп бөлімді күрделі шығарманың өңс бойынан халық әні «Елім-айдың» әуені мен елім деген ердің асқақ рухы сезіліп тұрды. Бұл - қазақ музыкасындағы тұңғыш оратория еді. Көп ұзамай Ғ.Жұбанованың «Дала шұғыласы» ораториясы жарық көрді.

Сыдықтың ән-романстарының өзі бір төбе. Оның әндері әсем сазды, кең тынысты, әуенді болып келеді. «Қырманға кел, қалқатай», «Тербеледі тың дала», «Жарқырайды Теміртаудың оттары» әндері кезінде еңбек гимніне айналды десек дау туғызбас. Оның Абай сөздеріне жазған «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы», «Ғашықтың тілі - тілсіз тіл», «Таңғажайыш бұл қалай

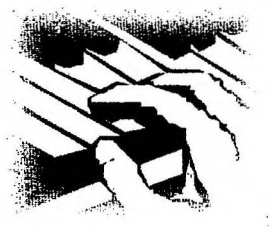
хат?», «Озгеге, көңілім, тоярсың», «Жарқ етпес қара көңілім» сияқты он бес шақты романстары ерекше құнды дүниелер. Композитор Абай өлеңдерінің табиғатын танып, Абай философиясын ойлы да, терең әуендермен жеткізе білген. Сыдық романстарының әуезді нақышы мен қоңыр үні Абай әндерімен үйлесіп жатады.

Қазақстан композиторларының қаламынан туған симфониялық шығармалар баршылық. Е.Брусиловский бірнеше симфония, М.Төлебаев «Қазақстан», Е.Рахмадиев «Амангелді», «Толғау» симфониялық поэмаларын, Қ.Мусин, Ғ.Жұбанова, Т.Базарбаев, М.Сағатов бірді-екілі симфонияларын жазды. Симфония жанрында өндіріп еңбек еткен Е.Брусиловский, сосын көлемді төрт симфония жазған С.Мұхаметжанов болды. Оның «Дауыл» атты алғашқы симфониясы 1968 жылы жазылды. Бұл шығармада халқымыздың тарихы, заман ағысының ірімдеріндегі ел тағдыры суреттелді. Сол жылдар туралы дирижер Шамғон Қажығалиев: «Сыдық өте сезімтал, тәрбиелі, абзал жан еді. 1968 жыл болатын. Оның «Дауыл» атты бірінші симфониясын дайындап жүрген кезім (бұл кезде Шамғон симфониялық оркестрдің бас дирижері). Симфонияның қалың партитурасын таңертен – жұмысқа, кешкісін – үйге, күнде тасимын. Соны білетін ол таңертен мені үйдің маңында күтіп тұрады. Сосын қолымдағы ауыр партитураны алып: «Шәке, саған оркестрмен жұмыс істеу керек. Қолың талмасың, мен көтерейін» - дейді. Жұмыстан бірге қайтамыз. Симфония туралы көп сөйлесетін едік. Ақыры оның алғашқы симфониясы сәтті орындалып, композитор да, көрермен де өте риза болды» деп, еске алады.

Композитор көптеген драмалық спектакльдер мен кинофильмдерге музыка жазды. Ол көлемді үш операның авторы. «Айсұлудан» кейін Сыдық «Жұмбақ қыз», «Ақансері-Ақтоқты» операларын жазып, тарихи оқиғаларды музыкасына арқау етті. Кейінгі кезде ол «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» операсын қолға алған екен.

Бұл сюжетке опера жазуды кезінде М.Төлебаев та бастаған болатын. Сәтті басталған опера аяғына жетсе, «еуроналық Ромео-Джульетта сюжетінен кем болмайды» деп үміттенген композитор арманына жете алмай кеткен еді. Сыдықтың да бастаған операсын аяқтауға өмірі жетпеді. Өкінішті-ақ.

Алайда, Сыдық Мұхаметжанов қазақ музыка өнерінде өз үнін, өз келбетін танытып, артында өшпес із қалдырған композитор. Оның музыкасы уақыт өткен сайын егеменді елінің рухын асқақтатып, туған халқының сарқылмас рухани азығына айналып келеді.

Шамғон және қазақ музыка өнері

Заманымыздың заңғар жазушыларының бірі Ғабиден Мұстафиннің: «Таланттың ерте не кеш туып қалатын кездері бар. Заманында туған талант ерке, еркін өседі» - деген сөздері қазақтың тұңғыш кәсіби дирижері **Шамғон Қажығалиевқа** арнап айтылған сияқты көрінеді. Заманының еркелеткені емес пе – оған ұлттық дәстүрімізде жоқ өнерді сыйлапты. Сонау 18-ғасырдың аяғына қарай Еуропада табан жолын таныған дирижерлік өнер 19-ғасырдың орта шеніне қарай жүйесін тапқан еді. Сол жүйелі де киелі өнерді қазақ жеріне ғұлама ғалым, композитор Ахмет Жұбанов алып келді. Алғаш қазақ оркестрін құрып, оның тұңғыш дирижері де өзі болды. Оркестрді аяғынан тік тұрғызу оңай болмады. Қазақ музыка өнерінде бұрын-сонды болмаған бұл жаңалықты түсінбеген кейбір керітартпалар «домбыра мен кобыз – феодалдық заманның сарқыншағы, оларды музейге қою керек» деп даурықты. Тағы бір қиындық ансамбльдік орындаушылық мәдениеттің төмендігінде болды. Жеке-жеке күй тартқанда шапқан аттай көсілетін домбырашылар ансамбль боп бас қосқанда кібіртіктеп қала берді. Ол кезде оншақты адамның алдына шығып, дирижерлік студия өзі қазақ үшін тосын жаңалық еді. Бұл жаңалықты да қазақ өнеріне ала келген А.Жұбанов болды.

Ал Шамғон дирижер боламын деп ойлаған да емес. Скрипка мен домбыраны жетік меңгерген маман болуды мақсат тұтты. Солай бола тұра, Артуро Тосканини, Отто Клемперер, Юджин Орманди, Андре Клюитенс сияқты ол да

дирижерлік мамандыққа ойда жоқ жерде келді. Оған А.Жұбановтың ықпалы болды. Бір күні үшінші курсты енді бастаған Шамғонды консерватория ректоры А.Жұбанов кабинетіне шақырып, «сен екі бірдей мамандықты меңгеріп жүр екенсің, оркестрде, ансамбльде ойнаған тәжірибен де бар. Сені студенттік оркестрмен жұмыс істеу үшін өзіме ассистент етіп алсам деп едім. Бұған қалай қарайсың?» - деп сұрайды. Шамғон болса, ат-тонын ала қапады. Ахан оған: «ойлануға уақыт беремін. Жауабын өзің келіп айтарсың» - дейді. Арада біраз күндер өтеді. Дирижер болғысы келіп жүрген Шамғон жоқ. Ректор оны екінші рет шақыртады. Шамғон бұл жолы да келісім бермейді. Біраз уақыт өткен соң Ахан Шамғонды шақырып алады да, алғашқы сұрағын қайталап: «екінің бірі, - дейді, - не келісім бересің, не консерваториядан шығарамын. Болашағына талпынбайтын, өнеріміздің өркендеуіне өз үлесін қосқысы келмейтін, өз дарынын халықтың игілігінен аяған адам бізге керек емес». Шамғон шынымен қорқып кетеді. Шығарамын десе қолында. Ғұлама ұстаз оның қабілетін байқап, біліп, оны осы жолға бағыттап отырса, мұның қашпақтағаны жөн бе екен? Шамғон кателескенін түсіне қояды. Сосын профессорынан кешірім сұрап, келісімін береді. Ертеңінде Ахан оны оркестрдің алдына шығарып, студенттерге өзінің шешімін айтады. «Бұл - менің ассистентім, яғни оң қолым. Мұның айтқанын, менің айтқаным деп қабылдап, талабын қалтқысыз орындаңдар» - дейді. Бұл – 1946 жыл болатын. Сол күннен бастап, дайындығы болмаса да, білімі мен қабілеті жететінін сезген Шамғон А.Жұбановтың батасын алып, дирижерлік мамандықты біржола таңдап, соған өзін дайындады.

1950 жылы консерваторияны дирижерлік мамандық бойынша Л.Шаргородскийден, домбырадан – Қ.Жантілеуовтен бітіріп, Құрманғазы оркестріне дирижер болып барғанда Шамғон небәрі 23 жаста екен. Ал оркестрде жасы жағынан үлкен, тәжірибесі мол, тісқаққан азулы музыканттар отырды. Сол кезде оркестр құрамында Гүлнафис Баязитова, Қали

Жантілеуов, Лұқпан Мұхитов, Жаппас Қаламбаев, Тсмірбек Ахметов, Жәлекеш Айпақов және консерваторияның тұңғыш түлектері Құбыш Мұхитов, Фатима Балғаева, Хабидолла Тастанов, Болат Сарыбаев, Орынбай Майпекин, басқа да, оркестрде он жылдай тәжірибе алған талабы таудай, талғамы зор артистер бар еді. Осындай өресі биік, өлшемі кең өнер адамдарының алдына шығып, дирижерлік тұғырға тұру үшін жас маманға «жүрекжұтқан» батылдық керек болатын. Өзінің шалқар білімі мен дархан дарынын еңселі ұжымға таныту, мойындату үшін талпынған көңіл, бұлқынған жүрек, жұлқынған жігер керек болатын. Осы қасиеттер Шамғонның бойынан табылды да. Сөйтіп, ол Қазақстанның халық артисі, белгілі опера дирижері Тұрғыт Османовтың сөзімен айтқанда: «Жұбанов сияқты титаннан эстафетаны қабылдап алды».

Жас дирижер бір жарым айға толмайтын уақыт ішінде бағдарлама дайындап, өзінің тұңғыш жеке концертін берді. Мұның өзі оның білімі мен дирижерлік талабын былай қойғанда, оркестрмен тіл табысып, үлкен ұжымды менгере білген ұйымдастырушылық, басшылық қабілетін де көрсетті. Концерттің бағдарламасында оркестрдің бұрыннан орындап жүрген кейбір шығармалары болса да, көрермен қауым оларды бірінші рет тыңдап отырғандай жылы лебізбен қарсы алды. Жас дирижер алғашқы концерттің өзінде-ақ белгілі неміс дирижері Бруно Вальтердің «шығарма тыңдаушыға әруақытта бірінші рет орындалып жатқандай естілуі керек» деген талабынан шықты. Табысты өткен алғашқы концертті – оны үлкен өнер жолына бастаған алғашқы сәтті соқпағы болды.

1952 жылы оны оркестрдің көркемдік жетекшісі және бас дирижері етіп тағайындағанда, Шамғон бір жарым жыл ішінде ірілі-ұсақты сындардан мүдірмей өтіп, дирижерлік өнерді өмірінің мәні мен мақсаты деп танып, қызығы мен қиындығы мол мамандыққа бүкіл өмірін бағыштап, психологиялық жағынан ауыр жүкті мойынымен көтеруге

дайын тұрған шағы еді. Республикадағы бірінші және бірегей халық аспаптары оркестріне бас дирижер болу – жас маман үшін әрі құрметті дәреже, әрі үлкен жауапты міндет. Бұл кезде Республикамызда одан басқа халық аспаптары оркестрі жоқ болатын. Сондықтан біреуден көріп, басқамен тәжірибе алмасу да мүмкін емес-тін. Сондай-ақ ғасырлар бойы қалыптасып келе жатқан симфониялық оркестр сияқты емес, құрылғанына 18 жыл ғана болған, кәметке жаңа толған оркестрдің репертуар жағынан да кеңейтіп, шөберлігін дамытып, аспаптар тұрғысынан жетілдіре түсетін тұстары көп болатын. Барды қанағат тұтпай, болашақты болжай қарап, биікке талпыну жас дирижердің білімі мен дарын деңгейіне, қажыр-қайратына байланысты. Салмақты да, жауапты міндеттерді екі мүшелге тола қоймаған Шамғонға жүктегенде, оның осындай қасиеттеріне сенген болар. Әйтпесе, 25 жасында Мемлекеттік оркестрге көркемдік жетекші, әрі бас дирижер, 60 адамдық ұжымға ақылшы, басшы болу – дирижерлік өнерде өте сирек кездесетін құбылыс. 19 жасында дирижерлік тұғырға тұрып, 70 жылдай сахнадан түспеген әйгілі дирижер Артуро Тосканинидің өзі «Ла Скала» театрына бас дирижер болғанда жасы 31 – де екен. Белгілі венгр дирижері Артур Никиш 23 жасында Лейпциг опера театрында екінші дирижер және хормейстер мәртебесіне ие болса да, тек 27 жасында ғана бас дирижер дәрежесіне көтеріліпті. Ал мына жағдайды «Шамғонның феномені» деу керек.

Талабы мен талпынысы зор жас дирижерді алғашқы ірі жеңісі көп күттірген жоқ. Ол 1953 жылы Бухаресте өткен Дүниежүзілік фестивалде алдынан шықты. Бұл жөнінде композитор Еркеғали Рахмадиев: «Он сегіз мемлекеттің оркестрлері қатысқан фестивалде Құрманғазы оркестрі румын оркестрімен иық тірестіре финалға шықты. Оркестр қазақ күйлерін, сонымен қатар И.Брамстың «Венгер биі», М.Глинканың «Вальс-фантазиясы» сияқты классикалық шығармаларды да орындап, ұлт деңгейінде ғана емес,

дүниежүзілік мәдениеттің, өркениеттің барлық саласын меңгергенін көрсетіп, өзінің жоғары деңгейде екенін дәлелдеді. Сол жолы бірінші орын алып, қазақ өнерінің алғашқы алтын медалін әперген Шамғон еді. Содан бергі еңбегін есептемегеннің өзінде, Қажығалиевты ардақтау үшін қазақтың омырауына қадаған сол алтын медальдің өзі жеткілікті» - деп, жоғары бағалаған екен.

Шынында, бұл – оркестрдің, Шамғонның ғана емес, қазақ музыка өнерінің жеңісі еді. Оркестр Бухарестен оралғанда бүкіл Алматы қарсы алуға келгендей, гүл шоқтарын құшақтаған халық перронға симай кетті. Қыркүйек айында оркестр есептік концертін Абай атындағы опера және балет театрында өткізді. Концертке билет таппай сабылған көше толы халықта есеп жоқ еді. Бұрын да көрерменнен тапшылық көрмейтін оркестрдің концертіне дәл осындай құштарлық болмайтын. Ұлттық өнердің дүниежүзілік деңгейдегі үлкен жеңісіне масаттанған халықтың қуанышында шек жоқ. Олар елдің еңсесін көтеріп, осындай қуаныш сыйлаған оркестр мен оның бас дирижеріне алғыстарын жаудырып жатты. Билет таппаған жастардың көбі шаттықтың әсерінен концерт біткенше театр алаңынан тарқамай қойды.

Бұл – оркестр тарихындағы тұңғыш аншлаг, сенсация болды. Мұндай аншлаг ірі өнер ұжымдарының өмірінде көп кездесе бермейді. Құрманғазы оркестрі мұндай жағдайды тағы да екі рет бастан кешірді. 1984 жылы Атырау қаласында қатарынан жеті күн болған оркестр концерттерінде ине шаңшар жер болмаса да, халық легі толастамапты. 1988 жылы Шымкент мұнай өнімдерін өңдеу зауытының мың адам сиятын сарайында он күн бойы бір бос орын болмапты. Осының өзі оркестрдің орындау шеберлігінің биік дейгейін, репертуар байлығын, оркестрге және оның бас дирижері Шамғонға деген халық сүйіспеншілігін көрсетсе керек.

Шамғон Сағаддинұлы – қазақ оркестрінің аспаптарын қайта жаңғыртып, елеулі өзгерістер енгізген жаңашыл

дирижер. Ол оркестрге келген күннен бастап аспаптарды жетілдіру мәселесін ойластыра бастаған. Оған көптеген себептер түрткі болды. Шамғонның алдында оркестрдің репертуарын кеңейту, оның тек ұлттық туындылармен шектеліп қалмауын ескеріп, классикалық шығармаларды көбірек енгізу мәселелері тұрды. Ондай күрделі шығармалардың қазақ оркестрінің өсуіне көп септігін тигізетіні даусыз. Классикалық туындылар фольклормен ғана әуестеніп келген оркестр мүшелеріне сан қилы гармониялық үндестіктерді қабылдауға, көпүнділік (полифония) жазу мәнерін ести білуге, күрделі шығармалардың сан түрлі құрылымын түсінуге көмектесер еді. Бұл мәселені түбегейлі зерттеген маэстро ондай туындыларды орындау кезінде ортаңғы регистрдің жұтаң болатынын, көптеген тембрлердің жетіспейтіндігін, оны жүзеге асыру үшін жаңа аспаптар енгізіп, бұрынғыларын жетілдіру керектігін түсінді.

Қазақ өнерінің тарихында ұлттық музыка аспаптарын жетілдіру, яғни реконструкциялау тұңғыш рет 1933 – 1937 жылдар аралығында академик А.Жұбановтың басшылығымен және музыка аспаптарын жасаушы шеберлер Эммануил Романенко мен Қамар Қасымовтың қатысуымен жасалған болатын. Оркестрдегі үш сым шекті қобыздар, қобыздың бас және контрабас түрлері, домбыраның қос сым шекті прима, қос кетгут шекті бас және контрабас түрлері де сол кезде туған еді. Арада 20 жылдан астам уақыт өткенде аспаптардың дыбыстық бояуы, техникалық мүмкіншіліктері, динамикалық қауқары ізденгіш, жаңашыл дирижер Шамғонды қанағаттандырмады. Ол 1958 жылы Мәскеуде өтетін қазақ әдебиеті мен өнерінің онкүндігін желеу етіп, КСРО мәдениет Министрлігінің музыкалық аспаптар фабрикасына жаңа үлгімен жасалатын 80 аспапқа мемлекеттік тапсырыс бергізді. Шамғонның ұсынысымен қобыз тобындағы аспаптар төрт шекті жүйеге түсірілді. Сөйтіп, олардың шеберлік шеңбері кеңейіп, динамикалық икемділігі арта түсті. Домбыра тобында пикколо, секунда,

альт, баритон сиякты жаңа аспаптар пайда болды. Бұл өзгерістер ғылыми негізде, аспаптар бұрауы кварта-квинта шеңбері бойынша акустика заңдылықтары ескеріліп жасалды. Олар домбыра тобындағы аспаптардың ортаңғы регистріндегі бос кеңістікті дыбыспен толықтырып, өзіндік бояу қосты.

Шамғон тағы бір батыл қадам жасады. Ол бұрын-соңды болмаған сырнай аспабын өзінің сызуымен жасатып, оркестрге қосты. Еуропа мәдениетіне жетік дирижер ұлттық дәстүрлерді де жақсы білетінін танытты. Талай жаугершілік заманды бастан кешірген халқымыздың жауға шапқанда, аңға шығып, құс қайтарғанда қағатын дауылпазы мен кепшігін де оркестрге енгізді. Сөйтіп, халқымыздың тұрмысында қолданылған дүниелер музыка аспаптарының қатарына қосылып, өз үні, өз бояуымен ұлттық өнерімізге әр берді. Аспаптық музыка тарихында бұл да үлкен жаңалық еді. Өйткені ол кезде көне музыкалық аспаптар әлі де зерттелмеген болатын. Ғалым Б.Сарыбаевтың көне аспаптар туралы ғылыми еңбегі бұдан он жылдан астам уақыт өткен соң ғана жарық көрді. Шамғонның бұл әрекеті тың жерге түрен салғанмен бірдей болды. Жылдар өткен соң да композитор Е.Брусиловский: «Оркестрдің тембрлік мүмкіндіктерін кеңейту үшін Ш.Қажығалиев бірқатар аспаптарды сәтті енгізді. Бұл оркестрдің тембрлік бояуын барынша құбылтып, түрлендіріп жіберді» - деп тамсанып, аузынан тастамай жүрді. Аспаптарды жетілдірудің нәтижесі орындаушылардың да шеберлігін арттыруға игі әсерін тигізді. Кейінгі кезде Республикалық конкурстарда домбырашылар мен қобызшылардың өте жоғары деңгейде шеберлік көрсетуі – Шәкеңнің сол игілікті істерінің тамыры тереңге бойлап, өз жемісін беріп жатқанының айғағы. Маэстро енгізген сол аспаптар әлі де мәнін жоймай, оркестрден өз орнын тауып отыр. Мұны Шамғонның көргендігі десек жарасады, ұлылығы десек те сияды.

Одақ дирижерлері арасында Шамғон Сағаддинұлы ұлттық болмысымен ерекшеленіп, ұлттық өнердің иірімдерінде қалып қоймай, әлемдік классикалық музыканың айдынына құлаш ұра алатын кең ауқымдылығымен дараланды. Екі өнерді де (халықтық және классикалық) тел еміп, уыз шырынды бойына дарытып, терең түсіне білді. Бұл орайда оның Ленинград консерваториясынан алған білімі мен тәжірибесі де, өзінің көрген-білгені де, оқыған-тоқығаны да игі әсер етті. Шамғон консерваторияны опера-симфония дирижері мамандығы бойынша ұлағатты ұстаз, дарынды дирижер Эдуард Грикуровтан бітірді. Сол жылдар Шамғонның дирижер ретінде өсуіне көп ықпал етті. Ленинградқа жан-жақтан атақты дирижерлер көп келетін. Шамғон олардың дайындықтары мен концерттерін құр жіберген жоқ. 1962 жылы Ленинградқа аустриялық әйгілі дирижер Герберт фон Караян келеді. Ұлы дирижермен жүздесіп, сөйлесудің сәті түсті. Филармонияның үлкен залында болған концертке Г.Караян өзінің жекеменшік самолетімен алып келген Вена симфониялық оркестрімен шықты. Бағдарламада неміс композиторлары Бетховен, Вагнер, Брамс, Р.Штраус шығармалары болды. Екі мың орны бар үлкен залға симаған халық тікeden-тік тұрып концерт тыңдады. Қүдіретті музыка үні адам жанын баурап алып, қолшалақтардан құлақ тұнды. Халықтың қошеметінен зал ішінде И.Айвазовскийдің әйгілі суретіндегі тоғыз баллдық сұрапыл толқын тұрғандай болды. Осы бір қислі өнердің естен кетпес керемет кеші Шамғон өміріне ерекше әсер еткен еді.

Ал 1963 жылы Шамғон француздың ұлы дирижері Шарль Мюнштің өнерін көру бақытына ие болды. Әйгілі дирижердің 73 – ке қараған шағы екен. Жасамыс болса да, ішкі қуаты өзінде, бойында шарпығанын күлге айналдырып жіберердей жалыны мен магниттік күші бар маэстро оркестрді де, көрерменді де сиқырмен матап тастаған. Ұлы дирижер оркестрдің алғашқы дыбысын естігеннен-ақ ерекше

темпераментпен, жүрегі лаулап, жаны толқыған жас жігіттің кейпіне енеді дейді. Оның алпыс екі тамыры бірдей бүлкілдеп, әндетіп жатқандай көрінеді екен. Осының бәрі Шамғонның көз алдында болды. Әйгілі дирижердің осы ерекшеліктері қатты әсер еткен болуы керек, Шамғон өзінің блокнотына Ш.Мюнштін: «Дирижерлік – ол тілті де мамандық емес, бірақ киелі бейімділік, кейде өнер құдіретіне құлшылық, тілті ол – ауру, одан тек ажал ғана құтқарады» - деген сөздерін жазып алыпты. Бұл сөздер оның өмірлік кредосына айналды.

Сол жылдары Шамғон «Мравинский оркестрі» атанып кеткен Ленинград филармониясының оркестрін басқаратын атақты дирижер Евгений Мравинскийдің, концерттік сапармен келген дирижерлер: неміс Франц Конвичный мен Курд Мазурдың, итальяндық Роберто Бенци мен Клаудио Аббадоның, америкалық Юджин Орманди мен Лорин Маазельдің, орыс дирижерлері Александр Гаук пен Кирилл Кондрашиннің, Евгений Светланов пен Геннадий Рождественскийдің дайындықтары мен концерттерінде болып, көп тәлім, мол ғибрат алды. Дарынды да, тәжірибелі, асқан шебер дирижерлермен кездесіп, олардың оркестрмен жұмыс істегенін көру - әркімге қона бермейтін бақыт. Ол - бір уақыттың ағымы, тағдырдың сыйы. Ал, ұлы мәртебелі тағдыр өзінің сүйген құлына ғана осындай мол сый ұсынатыны белгілі. Алайда осы сыйды толық қабылдап алу үшін де зерек зерде, өткір көз, құйма құлақ, ұшқыр қиял керек болатын. Үздіксіз ізденіс пен талмайтын талпыныс қана табиғат сыйын олжалауға жеткізетін еді. Сол қасиеттердің дер кезінде Шамғонның бойынан табылғанын уақыт көрсетті.

Осындай ұлы дирижерлер мен ұлағатты ұстаздардан тәлім алған өресі биік дирижер оркестрді еңселі ұжымға айналдырды. Дирижерлік тұғыр ол үшін тақ болса, Шамғон - оркестрдің басына қонған бақ еді. Осы ойларымызды белгілі өзбек дирижері З.Хакназаровтың сөзімен толықтырсақ:

«Жоғары деңгейдегі ұжымды қалыптастыру үшін оның жетекшісінің жақсы ұстаздық қабілеті, өте жақсы көркемдік талғамы мен жоғары кәсіби біліктілігі болуы керек. Қажығалиевтың бойында осындай қабілеттердің бар екенін оның атқарған істерінің өзі-ақ айтып тұр».

Енді оның атқарған істеріне көңіл аударайық. Шамғонның басшылығымен Құрманғазы оркестрінің атағы төрткүл дүниеге тарады. Өнер ұжымдарының Бүкілодақтық байқауларында төрт дүркін бірінші орынды жеңіп алып, лауреат атанды. Онымен бәсекеге түсе алатын Н.Осипов атындағы және В.Андреев атындағы орыс халық аспаптары оркестрлері, Украинаның бандуристер капелласы, Белорусия, Тәжікстан, Түрікменстан, Өзбекстан және Қырғызстанның халық аспаптары оркестрлері оның шаңына да ілесе алмады. Алдыңғылардың бірі болып «Республикаға еңбек сіңірген коллектив» құрметті атағына ие болды. Одақ бойынша үшінші болып, Н.Осипов атындағы және Бүкілодақтық радиотеледидар оркестрлерінен кейін, «Академиялық» құрметті атақ алды. «Халықтар достығы» орденінің халық оркестрлері арасындағы тұңғыш иегері болды. Одақ көлемінде оркестрдің аты асқақ естілді. Музыка сыншысы, ғылым докторы В.Виноградов: «Бұл ұжым – совет өнерінің мақтанышы. Оның тәжірибесін Одақ көлеміне таратып, оны шет елдерге көрсету керек» - деп, оркестрге жоғары баға берді. КСРО композиторлар одағының пленумында өзінің «Фортепианолық Концерті» Құрманғазы оркестрімен қосылып орындаған композитор Тихон Хренников оркестрдің шеберлігін көзімен көріп, көңілімен сезінгеннен кейін: «ғажап оркестр, әлемдік деңгейдегі ансамбль» деп ағынан жарылды. Ал оркестрді мұндай дәрежеге жеткізу - әлемдік деңгейдегі дирижердің ғана қолынан келетін іс.

Бұл – оркестр мен оның бас дирижері Шамғон Қажығалиевтың атағының аспандап тұрған кезі болатын. Құрманғазы оркестрінде жұмыс істеу музыканттар үшін үлкен бір абырой, дәреже саналатын. Оркестр артистері «мен

Құрманғазы оркестрінде, Қажығалиевта істеймін» деп мақтанышпен айтса, басқалар қызыға қарайтын. Сол бір кезеңнің тамырын дөп басқан Т.Османов: «музыканттардың «мен Қажығалиевта істеймін» деген сөзі, «мен Мравинскийде істеймін» дегенмен пара-пар болатын» - деп айтқаны мәлім. Қажығалиевты Ленинград симфониялық оркестрін 50 жыл басқарып, тұғырынан таймаған Мравинскийге теңеу – жеңіл-желпі айтыла салатын сөз емес. Ал ондай теңеу қазақ өнерінің белгілі қайраткері, дирижер Тұрғыт Османовтың аузынан шықса, оған ерекше мән берген жөн.

Шынтуайтқа келгенде, Шамғон Қажығалиев – ғасырдың көрнекті дирижері, қазақ музыка өнерінің алыптарының бірі. Шамғон пір тұтқан Ш.Мюнш: «дирижер атану оңай емес, ондай атаққа тек нағыз суреткер ғана жете алады» - депті. Дирижер Қажығалиев нағыз суреткер ғана емес, ол – оркестр деген үлкен бір ұжымдық аспаптың табиғатын терең білетін, сол «аспапта» шебер ойнай алатын дарынды музыкант. Ал ол «аспап» - «пернелері» мен «шектері» өз алдына ойлай алатын, сезіне білетін музыканттардан тұратын көп дауысты, сансыз бояулы үлкен бір әлем. Шамғонның бір қасиеті: ол – осы тылсым әлемнің сырына қанық, өзін еркін сезініп, ұжымның тыныс-тіршілігін танып, онымен біте қайнасып кетеді. Алайда ұжымның еркіне беріліп, оның ырқына көніп кетпейді. Қайта оркестрдің сезіміне әсер етіп, шығармашылық өнердің отын лаулатып, оны өзіне баурап алады. Сонда оркестр дирижердің сілтеген қолына ілесіп жүре береді. Бұл, әрине, - үлкен өнер адамына ғана тән, дирижердің ерік күші мен шығармашылық талпынысының нәтижесі. Осы екі қасиет дирижердің оркестр алдындағы беделін орнықтыра түседі. Шамғонның беделі ерекше болды. Белгілі музыкант И.Маркевич: «өзіне шабыт бере алатын жетекшісіне оркестрдің сенім білдіруі - өте сирек құбылыс, және ондай сенімді жаулап алу оңай емес» дей келіп, ондай беделге

дирижер өзінің білімділігі мен біліктілігінің, сарқылмас жігерінің арқасында ғана ие бола алатынын айтыпты. Ал бұл қасиеттердің де Шамғонның бойынан табылғаны даусыз.

Неміс композиторы Рихард Штраустың әкесі көп жыл оркестрде ойнаған тәжірибелі валторнашы екен. Ол бір сөзінде: «әрбір орындаушы дирижердің әр қимылын бақылай отырып, оның жүрісіне, оркестрдің алдына қалай келіп, таяқшаны қолына қалай алғанына қарап, оның дирижерлік қабілетіне баға бере алатындығын» айтқан. Олай болса, Шамғон сахна төрінен көрінгенде көрермен қауымның ду қол соғуы – дирижерге берілген жоғары баға, сүйіспеншіліктің айғағы. Ал оның тұғырға келіп тұрғандағы тіп-тік тұлғасы орындаушылардан да осындай бір жинақылықты талап еткендей. Ол бұйрықты қолын сілтгенде тасқындаған әуен сиқырлы таяқшаның ұшында сан түрлі әсем өрнек сызып жатады. Әр аспаптан шыққан дыбыстың әсерлілігі, табиғилығы сонша, барлық аспапта дирижердің өзі ойнап жатқандай көрінеді. Әр әуеннің сырын аша, беріле қозғалған қимылы да тартымды. Қай шығарманы болмасын үлкен сезіммен орындайды. Оркестрді өзіне баурап алады. Бірақ өзін де, өзгені де ұмытып, «еріп» кетпейді. Әруақытта жинақы. Музыканың толқынына түссе де, ескегінен айрылмаған, әуенінен адаспаған. Құлақ құрышының сезімталдығын бір сәтке де әлсіретпеген.

Оның қолының әрбір қимылы музыканың темпі мен ырғағын ғана көрсетіп қоймай, әуендегі астарлы ойды өрнектейді. Аз қимылмен көп нәрсені баяндайды. Ол кейбір дирижерлер әуестенетін, сырт қарағанда әсерлі болып көрінетін әсіре, оғаш қимылдардан өзін аулақ ұстайды. Өйткені, музыкадағы өрнекті ой мен терең сезім иірімдері оркестрге дирижер қолының мағыналы қимылы арқылы жетеді. Осы тұста орыс дирижері А.Пазовскийдің: «икемді, жұмсақ қол қимылы – дирижер шеберлігінің бірден-бір белгісі» - деген сөздері ойға оралады. Ал қызыққұмар көрермен алдындағы арзан абыройға бола әсерлі оғаш

қимылдар жасап, орындаушы мен ойлы тыңдаушыны музыканың негізгі мағынасынан алшақтатып, адастырып жіберу күнә болар еді. Осы ойларды жинақтағанда, нағыз дирижер келбеті айкындала түседі. Музыканы бүкіл болмысымен сезініп, сиқырлы қолдарымен өрнектей алатын артист Қажығалиевтың табиғат музыкадан құя салған кесек тұлғасын көргенде, «туа біткен дирижер» деген сөз тіркестері санаға саялап, тіл ұшына үйіріледі.

Шамғон Сағаддинұлы – музыкалық шығарманың астарлы ойын, сырлы сазын, асыл әуенін тыңдаушыға жарқыратып жеткізе алатын шебер интерпретатор. Ол кіндігін қиып, тұсауын кескен туындылар халықтың көңілінен шығып, болашаққа жолдама алып жатты. С.Мұхаметжановтың «Шаттық отаны», «Қыз қуу», М.Қойшыбаевтың «Қазақстан», «Туған өлке», «Қызылқұм», Н.Тілендиевтің «Жеңіс салтанаты», «Алтын дән», «Махамбет», К.Күмісбековтың «Қорқыт туралы аңыз», «Фараби сазы» т.б. көптеген шығармалар Шамғонның орындауында дүниеге келіп, өз жылғасын тауып, өнер айдынына қосылды. Содан кейін-ақ оркестрге арналған жаңа шығармалар туа бастады. Бұл шын мәнінде оркестрге, оның дирижеріне деген үлкен сенімнің белгісі еді. Мұндай сенімге Шамғон ұлыларға тән суреткерлік қасиетімен ие болды. Ол жаңа шығарманың әрбір нотасы мен нюанстарын жетік біліп, характерін тауып, тұшынып, ой елегінен өткізбей оркестр алдына шықпайды. Ал композитордың стилін түсініп, музыкасында не айтайын дегенін табуға – дирижерге оның сергек қиялы, көркем ойлау қабілеті мен ақындық сезімі көмекке келеді. Автордың ойын терең түсінуі ғана дирижердің музыкаға шынайы интерпретация жасауына септігін тигізеді. Шығарманы ойша түсініп, түйсіну мен оны оркестрге ойнатып, құлақпен естіп, көңілмен сезіну – екеуі скі түрлі дүние. Оркестрдің ойыны, аспаптардың ойнау шеберліктері көңілдегі көркем ойды жеткізе алды ма? Не жетіспеді? Осындайда ұшқыр ойлы, жедел талдау жасау, оны

оркестрге жете түсіндіріп, дәлелдеу, тіпті мойындату – дирижер қабілетіне байланысты. Дирижердің ести және есте сақтай білуі, темпераменті мен қанатты қиялының самғау биіктігі, көкірек сарайының көркем ойларға жомарттығы, селт еткен дыбысқа сезімінің сергектігі сияқты табиғаттың өзі сыйлаған қабілеттерінің көрінер тұсы осы. Шамғонның осындай жұмыс жүйесін байқаған Е.Рахмадиев: «оркестр құрамы мен оның бас дирижері Қажығалиевтың жоғары көркемдік деңгейі Республика композиторларының шығармашылық қиялына қанат бітірді. Композиторлар осы ұжымға арнап шығармалар жаза бастады» - деп, жақсы нышанды қуана құптап, оның басты себебін де ашып көрсетті.

1973 жылы Алматыда өткен Азия, Африка және Латын Америкасы елдері музыкасының форумында Құрманғазы оркестрі тағы бір қырынан көрінді. 46 мемлекеттен келген небір майталмандарды жолда қалдырып, ұлы күйші Құрманғазының «Сарыарқа» күйі, оны орындаған Құрманғазы оркестрі, оның бас дирижері Қажығалиев бірінші орынды жеңіп алды. Күйдің осы орындалуы эталон боп қабылданып, бүкіл дүние жүзіне таралды. Бүкілодақтық радио мен Мәскеудің күйтабақ фирмасында «Сарыарқа» күйі оркестрдің орындауында, Қажығалиевтың интерпретациясында жазылып, алтын қорға алынды.

Шынайы өнер – мәңгілік. Бір кереметі – Құрманғазы, Тәттімбет, Дәулеткерей, Сейтек, Дина күйлері және қазақ композиторларының шығармалары күні бүгінге дейін Шамғонның интерпретациясында, Шамғон жасаған үлгіде орындалып келеді. Өмірдің өзіндей шыншылдығы, ақиқаттың өзіндей айқындығы, табиғаттың өзіндей табиғилығы сонша, оларды басқаша орындау мүмкін емес сияқты. Шамғон өнерінің құдіреттілігі де осында.

Ол – қазақ оркестрінің репертуарын байыта түскен шебер оркестратор. Қазақ музыкасы тарихында тұңғыш партитура жасап, халық аспаптары оркестріне түсіру ісіне

тыңнан соқпақ салған А.Жұбанов екені белгілі. «Қажығалиев – Жұбановтың бірден-бір мұрагері» деп Қазақстанның сңбек сіңірген артисі, профессор Жамбыл Баспаев жазғандай, Шамғон ұстазының тәжірибесін одан әрі жалғастырды. Ол қазақ оркестрінің партитурасын кеңейтіп, қазақ күйлері мен әндерін өңдеп, қазақ оркестріне түсірілген классикалық шығармалар антологиясын жасады.

Дарынды дирижердің ұстаздық сңбегінің өзі бір төбе. Білімдар ұстаз уақыттың тамырын ұстап, тынысын ести білетін қасиетімен көрінді. Сол жылдары Республикамыздың әр жерінде халық аспаптары ансамбльдерін құруға талпыныстар өріс алған болатын. Мұның арты халық аспаптарында ойнайтын мамандар көбейе келе жер-жерде оркестрлердің құрылуына әкелері сөзсіз. Ендеше олардың жетекшілерін осы бастан дайындау қажет. Бұл мәселені қазір қозғап, жуық арада шешпесе, кеш болатынын сезді. Бірақ бұл – машақаты көп шаруа-тын. Ал оның Құрманғазы оркестріндегі жұмыстары бір басына жетіп, артылатын. Соған қарамастан Шамғон Сағаддинұлы ұрпақ алдындағы жауапкершілікті түсініп, сол кездегі консерватория ректоры Е.Рахмадиевтың алдына мәселе қойды. Ректордың қолдауымен оркестр дирижері кафедрасы ашылды. Сол кафедраны Шамғон 20 жыл басқарып, 100-ден астам дирижер дайындады. Ұстаз туралы шәкірттер пікірі бір ендіктің бойынан табылып, бір жүректен шыққандай естіледі. «Солистер академиясы» оркестрінің көркемдік жетекшісі болған Әнуар Нүсіпбаев: «Қажығалиев – Қазақстандағы дирижерлік мектептің негізін қалаушы» десе, Абай атындағы опера және балет театрының дирижері Нұрлан Жарасов: «оның ұстаздығын совет дирижерлік мектебінің іргетасын қалаушы, негізін салушы Илья Мусинмен қатар қояр едім. Өйткені, ол - қазақ дирижерлік мектебінің пионері болды» - дейді.

Ұстаз – қай уақытта да ұстаз. Профессор Шамғон Сағаддинұлы Қажығалиев консерваторияда дәріс беріп

жүрмесе де, ұстаздық міндетін бір сәтке де ұмытқан емес. Оркестр артистері мен дирижерлерге тәлім-тәрбие, ғибрат беріп келеді. Өзі қанаттандырған шәкірттері мен кейінгі жас дирижерлердің білім деңгейін сынау үшін 2001 жылы Бірінші Республикалық дирижерлер конкурсын жариялады. Қазақстан музыка өнері тарихында тұңғыш өнер сайысын өткізіп, маэстро тағы да өнеге көрсетті. Бұл конкурстың маңызы ерекше болды. Көрнекті өнер қайраткері, Қазақстанның халық артисі, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, Республикамыздағы екі Мемлекеттік оркестрдің (симфониялық және Құрманғазы атындағы) және Оңтүстік Корея мемлекетінің симфониялық оркестрінің бас дирижері Төлепберген Әбдірашев: «Тұңғыш дирижерлер конкурсының Шәкеңнің атымен аталуы заңды. Өйткені, Қазақстанда дирижерлік мектепті құрған осы кісі. Құрманғазы оркестрін 40 жылдан астам уақыт басқарып, оны жер жүзіне танытқан осы кісі. Оркестрді жоғары кәсіби деңгейге жеткізген осы кісі. Сондықтан қазақ музыка өнері үшін бұл конкурстың орны бөлек, мәні ерекше» - деп, жоғары бағалады.

Елін сүйген азамат туған халқының рухын асқақтатуға, қазақ музыкасының мәртебесін әлем биігіне көтеруге өнегелі өмірін арнап келеді. Талай шетелдік сапарларда қазақ өнерінің көркемдік қуатын көрсете білді. «Сарыарқаға» қытайларды табындырып, «Сарыжайлаумен» тәкаппар француздарды бағындырды. Серпінді «Серпермен» қызу қанды итальяндықтарды дүрліктірді. «Көкейкесті» мен Огинскийдің «Полонезі» поляктарды егілдірді. Листтің ұрпақтары қазақ күйлерінен таныс әуен іздеді. Сибелиус пен Григтің отандастары тамсана тыңдап, Алтынбасты Прага қазақ өнеріне басын иді. Сөйтіп, Шамғон қазақ деген халықтың өскелең музыка өнерін әлемге танытты.

Оның осындай ерен еңбегін елі елеусіз қалдырған жоқ. Ол «Еңбек Қызыл ту», «Құрмет белгісі», «Халықтар достығы», «Парасат» ордендерімен, көптеген медальдармен, Құрмет грамоталарымен марапатталып, КСРО халық артисі,

Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты атанды. ЮНЕСКО–ның музыка қайраткерлері Ассоциациясының және Ресей музыка қайраткерлері қоғамының басқарма мүшесі болды. Өнердегі өмірі ерлікке толы дирижер Шамғон Қажығалиев кейінгі жылдары Қарағандының Тәттімбет атындағы халық аспаптары оркестрін тәрбиелеп келді. Құрманғазы оркестрін 41 жыл басқарған мол тәжірибесін пайдаланып, шертпе күй атасының атындағы оркестрді шеберлік шыңына шығарып, «Академиялық» мәртебесіне жеткізді.

Шамғон ағамыз 80 жасқа келсе де, тұғырдан тайған жоқ. Музыка тарихында 80–90 жасқа дейін дирижерлік еткен мысалдар аз емес. Әйгілі А.Тосканини өзінің 70 жылдық дирижерлік қызметінде бірнеше жыл бойы қатарынан бірнеше оркестрді басқарғаны белгілі. Сондай-ақ ол 70 жасында АҚШ–тың ұлттық радиосы оркестріне бас дирижер болып тағайындалып, 17 жыл еңбек еткені тарихтан мәлім. Ал Г.Караян болса, 80 жасқа дейін қатарынан бес мемлекеттің оркестрлерін басқарып келген. Ендеше, ғасырда бір туар өнер тарланы Шамғон Қажығалиев та денсаулығы сыр бермесе, талай оркестрлерді шеберлік шыңына шығарары хақ. Өйткені оның бойында Тосканинидің темпераменті, Караянның суреткерлігі, табиғат берген шалқар шабыты мен дархан дарынының саркылмас қуаты әлі де бар.

Осыншама қуатты Шәкең қайдан алады? «Үйдің жақсы болмағы - ағашынан, ұлдың жақсы болмағы - нағашыдан» дейді халық даналығы. Шәкеңнің нағашы атасы әйгілі күйші Қызылқұрт Құрманғазымен үш атадан туысатынын ескерсек, маэстроның тектілігінің негізін табу қиын емес. Белгілі қоғам қайраткері Қырымбек Көшербаевтың: «Шәкең жас кезінде туған жерінде өсетін құмаршықтан нәр алған» деген аталы сөзі бар. Бұл сөздің астарында Қажығалиев өнерінің тамыры, шалқар шабытының бастауы - қазақ топырағында, өскен елінде, туған халқында деген ой жатыр.

Жұлдыздың жарығы

Қазақстанның халық артисі, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты **Нұрғали Нүсіпжанов** - өнерде өзінің қолтаңбасы, әдемі дауысы, өзіндік ән айту мәнері бар сырбаз әнші. Ол әрбір әнді жете түсініп, ой елегінен өткізіп, жанымен толғанып, жүрекпен тебіреніп айтады. Содан болар оның айтқан әндері халықтың жүрегіне жетіп жатады. Халық Нұрғалидың әніне ғашық, оны сүйсініп тыңдайды. Оған куә болғанмыз бар. Халқымыздың ғасырлар бойы арман еткен Тәуелсіздігінің 10 жылдығы қарсаңы болатын. Тәуелсіздік деген күдіретті сөз кімді болса да тебіrentпей қоймайды. Әсіресе, өнер адамдары жайбаракат қала алмапты. Әйгілі әншілеріміз жаңа бағдарлама әзірлеп, халықтың еңсесін көтеріп, мәртебесін өсіру үшін ел ішіне шыға бастаған. Солардың алғашқыларының бірі болып Нұрғали Нүсіпжанов өзінің «Жазира» ансамблімен Қарағанды облысын аралаған еді. Сол сапарда сырбаз әншінің қасында болып, оның өнеріне ғашық жандарды көріп, оның нағыз халықтың әншісі екеніне көз жеткізген едік.

Балқаш қаласынан басталған сапар Ақтоғай, Қарқаралы, Осакаров, Ұлытау, Абай, Бұхар жырау аудандары мен Жезқазған, Сәтбаев, Теміртау және Қарағанды қалаларында жалғасын тапты. Барлық жерлерде де көрермен қауым сүйікті әншісін орындарынан тік тұрып, қол соғып қарсы алып, концерт соңынан да зор қошемет көрсетіп жатты. Әсем әннен әсер алған халықтың көңілі өсіп, мерейі тасып, бір жасап қалғанын көрдік.

Әнші Балқаш қаласында тұңғыш рет болса да, көрермен оны жылы шыраймен қарсы алды. Концерт

соңында ризалықтарын білдіріп, ыстық лебіздерін айтқан қала әкімінің орынбасары, еңбек ардагерлері әншіден жиі келіп тұруын сұрап жатыр. Нұрекең де олардың көңілдерін қайтармай, «Халқымыздың адал ұлы Дінмұхамед Қонаев ағамыз алғаш еңбек жолын бастаған қала мен үшін ыстық. Сондықтан алдағы уақытта жол түссе, Балқашқа соқпай кетпеспін» - деді ағынан жарылып.

Нұр-аға концертін «Дедім-ай» әнімен бастап жүрді. Халықтың құлағы мен жүрегіне алғаш рет Нұрекеңнің дауысымен жеткен осы әдемі халық әні оның әншілік өнерінің эпиграфы сияқты еді. Жетісудың төл әнін жан-тәнімен беріле, үлкен сезіммен айтатыны сондай – тыңдаған жанға әсер етпей қоймайды. Сәтбаев қаласында болған концерттен кейін бір келіншек: «Жетісудың қызы едім. Осында тұрмыстамын. Ағаның «Дедім-айын» естіп, туған жерімді, төркін жұртымды сағынып кеттім, қолтаңбасын алайын деп едім» - дегенде көздерінде сағыныш жасы мөлтілдеп тұрды.

Нұр-ағаның Шәмші мен Әсеттің сонау алғашқы әндерінен бастап, радио-теледидар арқылы таратуға белсене араласып, концерттерде жиі орындап, насихаттап келгені белгілі. Енді сол арыстарымыз арамыздан кеткелі Нұр-аға олардың артында қалған мұраларына ие боп келеді. Шәмші әндерінің екі бөлімнен тұратын аудио таспасын жаздыруға бас болды.

Әсеттің екі томдық «500 ән» әндер жинағын құрастырып, оны бастырып шығаруға атсалысты. Енді сол жинақтан Әсеттің көпшілікке мәлім емес әндерін орындап жүр. Әсеттің «Ерке қыз» әні Нұр-ағаның орындауында тұңғыш рет көрерменге жетті. Композитордың ақын Серік Тұрғынбековтың сөзіне жазылған «Абайдың елі» әні де тұңғыш рет орындалды. Елімізде Абай деген жалғыз қала бар екен. Ол – Қарағанды облысындағы Абай ауданының орталығы. Осы қалада өткен концертте Нұрекең «Абайдың елі» әнін қала жұршылығына, сондағы мұражайға тарту етіп ұсынды. Бұл әнші үшін, оның әнін сүйетін қауым үшін ерекше оқиға болды. Концерттің алдында сол ауданның

мәдениет бөлімінің меңгерушісі Любовь Константиновна Әубәкірова бір әңгіме айтқан еді. «Нұр-аға, - деп бастаған ол орысша мен қазақшаны араластыра, - мен қазақтың келінімін. Менің түскен отбасым ән-думанды ұнататын шаңырақ. Үй-ішімізбен сіздің әндеріңізді тыңдаймыз. Әсіресе, менің күйеуімнің қарындасы сіздің өзіңізге, әніңізге ғашық еді. Радиодан, немесе, теледидардан сіз ән айтып жатсаңыз, істеп жатқан жұмысын тастай салып жүгіретін. Сізге ғашықтығы сондай, тіпті оны күйеуі көпке дейін қызғанып жүрді. Сол қайып сіңілім асыға күтіп жүр. Кешке концертке келеді» - деген. «Күйеуі де келе ме?» - деп сұрадым мен. «Келеді, - деп күлді келініміз, - қорықпай-ақ қойыңыз. Қазір ол қызғанбайды. Оның өзі де Нұр-ағаны жақсы көреді». Көрерменнің осындай риясыз көңіліне не дерсің?

Нұр-аға Шәмшінің көп орындала бермейтін, өзі тұсауын кескен әндерін жана бір қырынан танытты. «Қуаныш вальсі», «Кешікпей келем деп ең», «Теріскей» әндерін тыңдаған көрермен жаны сүйетін жақынын сағынып көргендей сезімге бөленеді. Осыдан соң көрерменнің көңіліне тосқауыл қоя алмайсың. Әр концерттен соң жасы бар, жасамысы бар Нұр-ағаны ортаға алып, қолтаңба сұрап, суретке түсіп, қауқылдасып жатқаны. Қарқаралыда бір топ жастар оны қоршап алыпты. Мәдениет бөлімінің меңгерушісі Раушан Жылтыбаева: «Нұр-аға, «Теріскейді» біздің өнерпаздар үйреніп жүр еді, айтқаныңыз жақсы болды ғой» - дейді. Нұр-аға күлімдеп: «Иә, жігіттер, қалай, дұрыс айттым ба? Бірдеңесін бүлдірген жоқпын ба?» - деп әзілдейді. Шіркін, әзілің жарасқанға не жетсін!

Сол Қарқаралыға кіре берісте ғой: Раушан қарында-сымыздың көлігінде әсем табиғатты тамашалап келе жатқан-быз. Күн шақырайып тұрса да, төбемізге бір шөкім бұлт үйіріліп, жаңбыр сіркіреп қоя берді. «Мынау жауған нұр ғой. Жақсылық ала келдіңіз, Нұр-аға» - деп Раушан қуанып жатыр.

Сүйікті әншісінің келгеніне қуанғандар аз болған жоқ. Ақтоғайда қарсы алған мәдениет бөлімінің меңгерушісі

Тәбәрік Жармағанбетов атымыздың басын халық театры режиссерінің үйінің қақпасына әкеп тіреген. Алдымыздан жүгіріп шыққан Нұрлан: - Нұр-аға, қадамыңыз құтты болды. Жаңа ғана Қарағандыдан хабар алдық. Тұңғыш немерем дүниеге келді. Ата болдым, - деп, қуана қарсы алды. «Құтты болсын» айтып, Нұр-ағаның жүзі нұрланып сала берді. «Онда атын Нұрғали қою керек» - дестік біз. Нұрлан бөгеліп: «жылқышы ғой» - деді. «Онда Нұрбике, Балнұр десе болады». Сол кезде: «Осы жұрт қалай ерте үйленеді екен. Нұрлан – аудандағы ең жас ата. Бірақ, үлкен әжесі тұрғанда, оған немереге ат қою қайда?!» - деп алдымызды орады Тәбәрік.

Құлаайғыр ауылында әншіге ақсақалдар келіп сәлем беріп: «Қарағым, екі күн бұрын бүкіл ауыл болып Алладан жаңбыр сұрап, тасаттық беріп едік. Бүгін өзің жаңбырды ала келдің. Нұр жауып тұр. Өмірің нұрлы болсын» - деп бағаларын берді.

Нұр демекші, Нұр-ағамыздың да өзінің Нұр-ағасы бар. Ол – дарынды композитор, Халық қаарманы Нұрғиса Тілендиев. Екеуі 30 жылдан астам уақыт бойы шығармашылық байланыста болды. Нұрғиса көп әндерін Нұрғалидың дауысына лайықтап жазды. Нұрғали сол әндердің тұсауын кесті. Бір жылы Нұрғиса «Құстар қайтып барады» деген ән жазады. Ол Нұрғалидың орындауында ел ішіне тарайды. «Туған жерге симай кетіп барады, өскен жерін қимай кетіп барады». Халық салмақты ойға, мұңға толы әнді жанына жақын көріп ұнатады. Бір күні Нұрғали Нұр-ағасына келіп, назын айтады. «Аға, туған жерін қимай кеткен құстың өскен жеріне деген сағынышы, махаббаты болады ғой. Сол махаббат оны қайтадан елге алып келмейтін бе еді? Осы туралы ән шығарыңызшы. Өзім орындайын» - дейді. Нұрғиса бұған келіседі. Сөзін тағы да Тұманбай Молдағалиевке жаздырады. Сөйтіп, «Құстар қайтып келеді» әні туады. Оны Нұрғали өзі орындайды. Бір концерттен соң Нұрғиса інісін құшақтап, «осы ән туралы ой салып, жаздырғаның қандай жақсы болған, бауырым» - деп көзіне жас алған екен.

Ардақты ағасын еске түсіріп, «Күзде қайтқан құстармен өзі де мәңгілік сапарға аттанды ғой» - деп мұңаяды Нұрғали.

Концерттік сапардың бағдарламасында Нұрғисаның да әндері болды. Нұркен ауылында концерт басталарда Болатбек деген бір жас жігіт жүгіріп келіп: - бағдарламада Нұрғисаның әндері бар ма? – деп сұрады. «Бар». «Сарыжайлау» бар ма?». «Бар». «Құстар қайтып келеді»?». «Бар». «Өз елім» ше»? «Ол да бар». Жас жігіт балаша қуанып, жүгіріп кетті. Бұдан кейін ел ішінде Нұрғисаның әндеріне, Нұрғалидың дауысына ғашық жандар аз емес екеніне күмән келтірмедік.

Осакаров ауданы өзге ұлт өкілдерінің көп қоныстанған жері. Аудан әкімі Абдолла Төребеков келгелі қандастарымыздың саны көбейіп қалыпты. Біз келген күні аудан бойынша егін салу науқаны аяқталыпты. Сол күні орталықтағы балабақшада қазақ тобы ашылыпты. Аудан әкімі осы қуаныштарды Нұр-ағаның келуімен байланыстырып айтқанда, еңсеміз көтеріліп қалды. Зал толы халықтың жартысынан көбі өзге ұлт өкілдері болса да, басынан аяғына дейін Мемлекеттік тілде жүргізілген ән кешін бәрі де зейін қойып тыңдап, қошеметтеп отырды. Бұл бұрын болмаған жағдай екен. Мұны Тәуелсіздігіміздің жақсы бір нышаны деп жорыдық. Сондай-ақ Нұр-ағаның әндеріне ешқандай ұлттық шекара жоқ екеніне куә болдық. Бір жолы ақын ініміз: «Сырғалым» әні Нұр-аға орындағанда авторы айтқаннан да көркейіп кетті. Шіркін, әншінің құдіреті сонда ғой» - деген еді ағамыздың өнеріне таңдай қағып. Мына жағдайды да көрерменді әуені мен үніне ұйғытып тастаған қазақ әні мен әншісінің құдіреті деп қабылдадық.

Әйгілі әнші өзінің «Жазира» ансамблімен келгенін жоғарыда айттық. «Шәкіртсіз ұстаз – тұл» демей ме, Нұр-аға шәкірттеріне де жол берді. Ансамбль мүшелері қобызшы К.Бижанова, домбырашы А.Мұқанов, әнші Р.Тұрысжанова өз өнерлерін ортаға салды. Асқар орындаған Динаның «Бұлбұлы», Секеннің «Көңіл толқыны» күйлеріне, Нұрғисаның «Әлқиссасына» халық дүрсілдете қол соғып,

костап отырды. Жас әнші Райханның өнері де көрерменнің алғысына ие болды.

Халықтың әншіге деген ілтипатының ерекше скенін жол-жөнекей көп көрдік. Қызыларайдан шыққан соң, жасыл белдерден құлаған шұбырынды қыр жолына түсіп, сазды сайлардан өткел іздеп жүріп, Кеңес Одағының батыры Нұркен Әбдіровтың ауылына үш сағат кешігіп жеттік. Ыңғайсызданып келеміз. «Халық тарап кетті-ау» деген қауіміміз де жоқ емес. Алайда, ауылға таянғанда жол аузында тосып тұрған адамдарды көріп, көңіліміз орнына түскендей болды. Ауылдың әкімі, аудандық мәдениет бөлімінің басшы қызметкерлері жайдары, жарқын жүзбен қарсы алғанда, бәрін де ұмыттық. Халықтың кіршіксіз ақ көңілі жанымызға шуақ шашты.

Жезқазғаннан кештетіп қайтқан едік. Жаңаарқаға тоқтап, жанармай құйып алып, жүріп кеткенбіз. Ауылдан шыға берісте бір машина қуып жетті. Сөйтсек, ауыл азаматтары екен. Әлгінде Нұр-ағаны танып қалыпты. «Сіз біздің сүйікті әншімізсіз. Ауыл үстінен үн-түнсіз өтіп бара жатқаныңыз жарамайды. Шақырып келтіре алмайтын қонағымызсыз. Дастарханымыздан дәм татпай кетпейсіз» - деп жатып жабысты. Содан ақ көңілі мен ақ дастарханын жайып салған азаматтардың ортасында түн ауғанша сұхбаттасып отыруға тура келді. Халықтың осындай қошеметі мен махаббаты Нұр-ағаның нағыз халықтың әншісі екенін дәлелдесе керек.

Жезқазған қаласының әкімі Жұмамәди Ибаділдиннің кабинетінде отырғанымызда үстімізге облыстық мәслихаттың хатшысы Қ.Медиев ағамыз кірді. Ол келген бойда Нүрекенді құшақтап амандасып, бұрынғы кездескен күндерді айтып, қауқылдасып жатты. «Нүреке, келгеніңіз жақсы болды. Халық сізді сүйеді. Сіз қазақ өнерінің жұлдызысыз ғой» - деген сөздер әншінің мәртебесін көтеріп тастады. Барған жерімізде сүйікті әншісін қошеметтеп қарсы алып, басына көтерген халықтың көкейіндегі ойдың тобықтай түйіні ел ағасының аузынан шыққан осы сөздерде

жатқандай. Халықты мейірлендірген де сол жұлдыздың жарығы болар.

Нұр-ағаға Мемлекеттік сыйлық берілгенде қатты қуанғандардың бірі белгілі жазушы Ілияс Есенберлин екен. Ол жақсы көретін інісін құттықтап тұрып: «Бұл сенің жеңісің ғана емес, бұл – халықтың аманаты, мойнындағы парызың» - депті. Сол сөздер әлі әншінің көкейінде. Бұл сапар – сол аманатты ақтауға, парызды өтеуге ниет еткен азаматтың Тәуелсіздігіміздің торқалы тойына қосқан үлесі болды.

Мына «Мойын» деген өлең де «мойынында қыл арқан шірімейтін» азаматқа арналып еді.

Қазағымның көп қой, шіркін, ырымы,
Қыз балаға ұзарсын деп бұрымы
Желке берген, ал жіліктің майынан
Татырмаған суланар деп мұрыны.

Сәби туса, орны бөлек тойының,
Қалжаға деп сойған семіз қойының
Жас босанған келіншекке береді
Құлағы емес, жүрегі емес, мойының.

Арыс туған сол келіншек көрікті,
Құлақ жесе, жүрек жесе ерікті.
Мойын берсе, мазақ емес, сәбидің
Мойыны тез бекісін деп беріпті.

Тіл берсеші, шешен бол деп төгілген,
Ми берсеші, дана бол деп тегіңмен.
Бірін бермей, беріктігін мойнының
Тілегені емес екен тегіннен.

Білген бабам, білген болжап ойымен,
Сәби өсіп, қоштасқан соң ойынмен,
Күні ертең азамат боп ержетіп,
Ел намысын көтерерін мойынмен.

Қали Байжанов

және оның

ортамы

Қарағанды өңірі ежелден өнерге дархан екені белгілі. Тәттімбеттің күйлерінен, Мәдидің әндерінен осы өңірдің өнердегі мінезін тануға болатындай. Әншілерді еске алғанда ең алдымен академик А.Жұбанов «қазақтың асқан әншісі» деп бағалаған Ғаббас ойға оралады. Қазақ әндерін жинаған музыка зерттеуші А.Затаевич әнші туралы: «Ғаббас Айтпаев - Қарқаралы уезінің кесек жатқан сары алтындай аса жоғары талғамды, тамаша әншісі, әндердің варианттарынан тандаулысын алатын, мүсіндейтін, жүрегіңді қозғайтын жылылықпен орындайтын, сирек кездесетін музыканың ақыны», - деп жазған екен. Қай әнші туралы жазса да, тамсанып айтатын, сөзге жомарт А.Затаевич басқа ешбір әншіні «музыканың ақыны» деген емес. Ғаббастың әкесі Айтпай - ақын, әнші, композитор болған. Ғаббасқа әншілік өнер, музыкадағы ақындық атадан қалған мұра болса керек. Айтпайдың «Раушан», «Перизат», өзі туралы шығарған «Айтпай» деген әндері, өкінішке орай, ұмытылып барады. Ғаббасты да ұмыттық. Егемен ел болып, есімізді жинағанда Ғаббастай асылымызды ардактасақ, абзал болар еді.

Тағы кім бар дегенде, «тотыдайын таранған, сұңқардайын сыланған, сұлу бикені бар ма екен?» деп, сахнаға екпіндей шыққан Шеге-Манарбекті көреміз. Қазақтың бұлбұлы атанған Күләшті ойласақ, Үкілі Ыбырайдың «Гәккуін» шырқаған аққудың сұңқылындай үні құлағымызда тұрады. Енді бірде «Көгаршын» - ән

еркесі баппен айтса, ер жігіт не болады серттен тайса» деп бастап, әуенін мың құбылта келіп, «үридәй-дәйдімді» бірнеше қайталап, сызылта салған Жүсіпбек әні көңіл түкпірінде бүлкілдеп жатады. Одан кейін әнші Қуан, оның ұстазы **Қали Байжанов** ойға оралады.

Қалидың репертуарындағы әндерді жазып алған А.Затаевич «жалпы алғанда, бұл – ақын және қиялшыл Ғаббастай емес, қарадүрсіндеу» - деген екен. Жарылғап-бердінің «Шамасын», «Топайкөгін», «Ардағын» ешкімге ұқсамайтын мәнермен жоғары деңгейде орындап, тарихта аты қалған Қали қарадүрсіндеу болса, қайран Ғаббас қандай болды екен? Әттең, өмірден ерте кетпесе, Ғаббас та, Қуан да ән өнеріндегі соқпағын даңғылға айналдырар еді-ау.

Қали шымыр денелі, сымбатты адам болған. А.Затаевич оны алғаш көргендегі әсерін былай суреттейді: «...орта бойлы, келбетті, дөңселек жүзді, салбырағандау жирен мұрты бар, көпке белгілі Репиннің картинасындағы запорождықтарға да ұқсайды десе болады. Оның дауысы күшті, алысқа кететін жоғары баритон...».

Қали Байжанов 1877 жылы Павлодар облысы, Баянауыл ауданындағы Қайыңдыкөл деген жерде туған. Оның өскен жері Қарағанды облысының бұрынғы Егіндібұлақ ауданы екен. Бір деректерге қарағанда өмірден таршылық көрген Қалидың әкесі Байжан туыстары тұратын Егіндібұлақ ауданындағы Балықбай ауылына көшеді. Қалекеннің кенже ұлы Жеңістің айтуынша Баянауылда ән салып жүрген жетім баланы Егіндібұлақтың Тәуке деген бір байы ауылына алып келеді. Мұны естігенде, менің ойыма сонау 17- ғасырда болған бір уақиға түсті. Италияндық жетім бала Джованни Батиста корольдің күймесінің күпшегіне жармасып, Францияға өтіп кеткен екен дейді. Қайырымды корольдің мейірімі түсіп, сарайда қалып қояды. Жылдар өткен соң музыкалық қабілеті құлағынан құйылып тұрған сол баладан Жан

Батист Люлли деген француздың әйгілі композиторы шығыпты. Сол сияқты, Тәуке байдың атының сауырында келген жетім бала кейін атағы төрткүл дүниеге тарап, Қазақстанның халық артисі атанады. Бұл деректердегі шындық – Қалидың жастайынан жетім қалып, тағдырдың тауқыметін көргені. Қали қабырғасы қайысатын ауыр жұмыстарға түседі. Он бес жасынан бастап Екібастұзда шахтер, «Желтау», «Казмедстрой» құрылыс-тарында тас калаушы болып істейді. Алайда, «алмас кездік қын түбінде жағпайды» демекші, Қалидың бойындағы табиғат берген дарыны оған маза бермейді. Жастайынан естіген әнін бірден қағып алып, шырқай жөнелетін қабілетінің күш алып бара жатқанын байқайды. Бойдағы дарын өз алдына, ал ән салу өнері жапалақтап жауған қар сияқты төбене келіп қона салмайды. Бала Қали қозы бағып жүргенде де қолындағы таяғын домбыраша қағып, естіген әндерін әуелете шырқауға машықтанады екен. Бір күні бала қозыларын қас қарая өрістен айдап келе жатып, бозторғайдың ұясына кезігеді. Аспанда қалықтап, құйқылжыта шырқайтын әнші құстың жұмыртқасын алып, ауылға қайтады. Қалжырап келген бала әлгі жұмыртқаны талғажау етіп, ер-тоқымды жастанып жатып қалады. Ертеңінде тұрса, бойындағы ғажап өзгерісті байқайды. Аузын ашса, көмейінен күмбірлеген үн, әуелеген ән құйылады. Бір түннің ішінде ғаламат әнші болып оянады. Міне, Қали осылай әнші болыпты десек, сенер ме едіңіз? Орине, олай болған да жоқ, болуы да мүмкін емес еді.

Әнші болу үшін Қали ел ішіндегі майталман әншілердің қасына ереді. Оған ұстаздық еткен Арқаның әйгілі әншісі Жарылғапберді еді. Қали одап «Ардақ», «Алтыбасар», «Шама», «Үш дос», «Қанафия» әндерін үйренді. Ол белгілі әнші-композитор Жаяу Мұсамен жиі кездесіп жүретін. Композитор ауыр мінсзді, аса сабырлы адам болған деседі. Алғашқы кезде Қалиға көңіл аудармай, салқын амандасқан Жаяу Мұса жас жігіттің әнге деген құштарлығын көрген соң,

оны өзіне жақын тартады. Қали оның алдында «Алтыбасар», «Ардақ», «Жалғыз арша» әндерін шырқайды. Жас әншінің талабына көңілі толған Жаяу Мұса оған «Кідіғай», «Көгаршын», «Қоңыр», «Толқыма», «Хаулау», «Гауһарқыз», «Сапар», «Құлбай бай», «Ақсиса» әндерін үйретіп, үйінде бірнеше күн жатқызады.

Жасырақ кезінде Қали кірепшілерге еріп, Қоянды жәрмеңкесіне барады. Сонда ол бір қымызшының үйінен біреудің жер жаңғырықтырғандай үнін естіп, әншінің өзін көруге ынтық болады. Алты қанат ақ үйдің айналасы лық толы халық. Содан адамдардың арасымен сығылыса жүріп отырып, есіктің алдына жетіп, ішке сығалай қарайды. Бөркінің сыртынан құлапара салған, сұлу киінген сымбатты әншіні көреді. Сыртынан даңқын естіп, әніне құмар боп жүрген Біржан салмен бала Қали осылай кездеседі.

Ол атакты әнші-композитор Ақан серіні де көрді. Бір жылы Күдерінің Нұрланы деген кісіге еріп, Абай ауылына да барған дейді. Ұлы ақынға Қалидың күдіретті үні мен әсерлі әні ұнайды. Өнерге талпынған жасқа ақыл-кеңесін беріп, апта бойы әнін тыңдап, данышпан Абай оны сый-құрметпен аттандырған екен.

Қали жыл сайын Қоянды жәрмеңкесіне барып, Қажымұқан, Омар, Майра, Иса сияқты саңлақтармен ойын-сауық құрады екен. Бұл өнер майталмандары үшін қазіргі кезде өткізіліп жүрген фестивальдер сияқты болған. Бірақ олар қазіргідей жауһарлы, аспалы шамдары жарқыраған үлкен сарайдың сахнасында емес, алты қанат ақ үйдің төрінде ән шырқаған. Міне осындай ән мектебін бітіріп, дала академиясынан білім алған Қали біржола өнер жолына түседі.

Қали 1925 жылы жаңадан ашылған қазақ өнерінің қара шаңырағы - драма театрында әнші болып істеді. 1930 жылы Қарағанды облыстық радио комитеті құрылып, оған алыс ауылдардан ақындар мен әншілер, домбырашылар мен қобызшылар келе бастайды. 1931 жылы Қали Қарағандыға

қайтып оралып, облыстық радио комитетіне әнші болып орналасады. Олардың өнерін бір жүйеге қойып, басқаратын адам қажет болды. Осы мақсатпен Бүкілодақтық радио комитеті Мәскеуден Саратов консерваториясының түлегі Борис Орловты Қарағандыға жібереді. 1933 жылы Борис Александрович Орлов әйелі Валентина Сергеевна Пирогова екеуі Сарыарқа төріндегі көмірлі қалаға келіп, облыстық радио комитеті жанынан қазақ хорын ұйымдастыруға кірісіп кетеді. Оларға Қали мен оның жары әнші Қабипа көп көмектеседі. Қалидың қалқасында қалып, көп айтылмағаны болмаса, Қабипа да алғашқы күннен бастап хордың құрамында ән салып, өнер ұжымының үлкен жетістіктерге жетуіне өз үлесін қосты.

Осы бір кезеңге тоқтала кеткен жөн. Өйткені музыка мәдениетінің өркендеуіне қазақ хорының ашылуы зор ықпал еткен болатын. Хордың жетекшілері ауылдан келген хат тани білмейтін, тұла бойында табиғат берген дарыны тұнып тұрған өнерпаздарға нота сауатын, сольфеджио сабағын оқыта бастады. Бұл бір жауапты да қиын жұмыс еді. Бірақ соған Б.Орлов пен В.Пирогова қол жеткізді. Өйткені, Қали Байжанов, Кеншімбай Мұстафин, Қосымжан Бабақов, Зәбира Жұбатова, Алтын Әлиева, Жабай Тоғандықов, Рахметжан Ыбыраев сияқты өнерпаздардың білуге, үйренуге деген құштарлығы керемет болған. Орлов пен Пирогова да оларға үйретуге жалықпаған. Тіпті олар кешкісін артистердің үйлерін аралап жүріп, әрі тексеріп, әрі көмектесіп отырған. Бірде олар кешкісін Кеншімбай Мұстафиннің үйіне кірсе, ол балаларын ұйықтатып тастап, әйелі мен екеуі білте шамның жарығымен нота сауатын үйреніп отырғанын көрген. Әншілердің өнерге деген ерекше құштарлығын осыдан-ақ байқауға болатын еді.

Осындай екпінмен жұмыс істеген хор үлкен жетістіктерге жетеді. 1934 жылы ол Бірінші Бүкілқазақстандық өнерпаздар слетіне шақырылады. Қазақстанның музыка өнерінің тарихында тұңғыш қос дауысты қазақ хоры өмірге келгенін

олар сол слетте жария етеді. Сөйтіп, тұңғыш қазақ хоры Қарағандыда құрылды. Оның бағдарламасында қазақтың халық әндері және совет композиторларының нота бойынша айтылған әндері болды. Хордың орындаушылық шеберлігіне таңғалған мамандар артистердің нота сауатына күмән тудырады. Бірде Мәскеуден келген хор мамандары Кувькин және Демьянов, композитор В.Коваль артистердің білімін, нота сауатын тексерген. Тексеру деген не тәйірі. Туа біткен дарының болса, сүріндірмейді екен ғой. Олардың алдына шыққан әнші Қосымжан Бабақов нота сауатына да, сольфеджиоға да жетік екенін көрсетеді. Қонақтар оның дауысының тембіріне, үнінің тазалығына, ән айту мәнеріне және артистік қабілетіне риза болады. Ал Қосымжан Н.Римский-Корсаков пен П.Чайковскийдің операларынан оқыған әншілер айтуға жүрексінетін арияларды шырқағанда, қонақтардың таңданысында шек болған жоқ деседі. Комиссия құрамындағы композитор Кобылинский тақтаға әнші Кеншімбай Мұстафинді шақырады. Композитор пианинода бір дыбыстарды ойнайды. Кеншімбай әлгі дыбыстарды сол қалпында дауысымен қайталап, дыбыс аралығының атын атап, түсін түстеп, тақтаға жазып бергенде, тексерушілердің мойындағаннан басқа амалы қалмайды. Бір жолы тексеруге келген композитор Е.Брусилловский әншілермен сольфеджио сабағын өткізеді. Ол әнші Қалидың музыкалық қабілеті мен оның сольфеджио сабағына зеректігін көргенде айтарға сөз таппаған дейді. «Самородок» сары алтындай дарынымен музыка маманының тілін байлаған шала сауатты Қалидың жасы сол кезде алпысты алқымдап қалған екен. «Күш атасын танымас» деген осы да.

Қазақ хоры 1936 жылы Мәскеуге барып өнер көрсетеді. Хордың бағдарламасында В.Пирогова хорға өңдеген қазақ әндері «Алтыбасар», «Көкбай», «Ахау-бикем», «Қараторғай», «Сырымбет», «Балқурай», «Дударай», «Жеңеше», «Сәулем-ай», сонымен қатар классикалық шығармалар:

Н.Римский-Корсаковтың «Снегурочка», А.Бородиннің «Князь Игорь», П.Чайковскийдің «Евгений Онегин», Дж.Вердидің «Аида» операларынан хорлар бар еді. Қали Байжанов «Алтыбасар» әнін хордың сүйемелдеуімен, ал «Шама» әнін домбырамен орындалды. Мәскеудің үлкен зауыттарының клубында өткен концерттерде Қарағанды өнерпаздары көпшіліктің қошеметіне бөленеді. Қали Байжановтың тебірене, асқан артистік шеберлікпен айтқан әндеріне, жез қоңыраудай күңгірлеген дауысына Мәскеу халқы дүрсілдетіп қол соқты. Сол күндер жөнінде «Народное творчество» журналының 1937 жылғы бірінші санында басылған мақаласында профессор В.М.Беляев Қалидың өнеріне тәнті болып, ол орындаған «Алтыбасар» әні туралы: «Қазақтың халық әні «Алтыбасар» сияқты өміршең әндер Совет Одағының барлық Республикаларының музыкалық тұрмысына енуі тиіс» - деп жазды. Бұл пікір бір жағынан әннің ғажайып қуатын білдірсе, екіншіден, оны орындаған әншінің күдіретін айғақтайды.

1938 жылы қазақ хоры Мәскеуге тағы да барады. Тағы да сол құрамы. Бұл жолы олар тонфильм мен грамофон табағына Е.Брусилловский мен В.Пирогова өңдеген және қаймағы бұзылмаған қазақтың 25 халық әндерін жаздырады. Осы сапардан кейін Қали Байжановқа Қазақ ССР-ның еңбек сіңірген артисі атағы берілді. Қарағандыда филармония ашылғанда Қали соған әнші болып орналасады. Содан былай осы ұжымынан қол үзбеген.

Қали Байжановтың қазақтың бір туар, дарынды әншісі екенін белгілі өнер қайраткерлері, музыка мамандары айтып та, жазып та кеткен. А.Затаевич Қалидан «Бүркітбай», «Екі жирен», «Қызыл бидай» сияқты көп әндерді жазып алған. Ол Қали туралы: «Өмірде көңілді, сүйкімді Қалидың сөзсіз музыкалық қабілеті күшті» - дейді. Қалидың әншілік өнерін сипаттап А.Затаевич: «Қалидың орындауында өзіндік ерекшелік бар. Ол әнді салған жерден аспандатып, көтеріп алып кететін жерінде бой жеткізбей, ал

оюлайтын, қиыстыратын жерлерінде қазақ әншілерінде аз кездесетін өзінің қою бояулы қоңыр дауысымен дүрілдетіп жібереді. Оның аузынан шыққан дыбысынан жәй кездің өзінде де аржағында бір алапат күш жатқаны сезіледі» - деп, оның табиғат берген ерекшелігін жоғары бағалаған. Қазақ музыка өнерінің ақсақалы, академик А.Жұбанов Қали туралы: «Қазақтың классикалық ән орындау дәстүрінде біздің заманның орындаушылық мәдениетінен орын алатын көптеген кезеңдері, жақсы үлгілері бар. Қалидың дауысы оның үстіне, ешбір консерватория көре алмаса да, табиғи түрде қойылған дауысқа меңзейді» - деген. Онымен қоянқолтық жұмыс істеген Б.Орлов: «Қали консерватория бітірген жоқ. Ол тіпті оқи да, жаза да білмейтін. Оның университеті – табиғи дарыны, ғаламат бас-кантанта дауысы және кең дала»- деген екен. Осы жерде бір анықтай кететін нәрсе бар. Ол Қалидың дауысы жөнінде. Жоғарыда Затаевич Қалидың дауысы жоғары баритон десе, Орлов оны бас-кантанта деп отыр. Осының қайсысы шындыққа жақын. Екеуі де. Өйткені А.Затаевичке «Ырғақты», «Бүркітбай», «Көкжендет» әндерін жаздырғанда Қали өзіне ыңғайлы дауыс деңгейінде, яғни кіші октаваның «до» нотасынан бірінші октаваның «ля» нотасына дейінгі аралықта айтқан. Содан да А.Затаевич оның дауысын жоғары баритон деп көрсеткен. Ал Б.Орлов болса, Қалидың хордағы айтқан дауыс деңгейіне қарап, тұжырым жасаған. Оның дәлелі: Н.Римский-Корсаковтың «Масленица» шығармасындағы төменгі дыбыс – үлкен октаваның «фа» нотасын Қали еш қиналмай, емін-еркін айта беретін болған. Ендеше Б.Орловтың пікірімен де келісуге болады. Алайда Қалидың табиғат берген иі қанған, бояуы қанық, кең тынысты, ешкімге ұқсамайтын дауысы бас түгілі, баритонның да шқарасынан асып, тенордың өлкесіне өтіп кетеді екен. Бұл - өте сирек кездесетін құбылыс. Сол кезде қазіргідей егемендігіміз қолымызда болса, бүкіл әлем жұртына көрсетіп, таңдай қақтыратын оқиға екенінде дау жоқ.

Қазақ халқының абзал ұлдары, ардақты арыстары Сәкен, Ілияс, Бейімбет Қалидың дауысының ерекшелігін аңғарып, оның әндерін сүйсіне тыңдаған. Құлагер ақын Ілияс: «осыған дейінгі өзіне ұқсасы жоқ, нағыз шебер әнші екен» - деп, жоғары баға берген. 1936 жылдың жазында Мәскеуден ақын Корней Чуковский бастаған бір топ жазушылар Қарағандыға келеді. Бір күні олар ойда жоқта хордың дайындығының үстінен түседі. Хор оларға бірнеше ән орындайды. Қали жазушылардың алдында «Ардақ», «Алтыбасар» әндерін айтады. Сонда Корней Чуковский Қалидың дауысына қатты толқып: «Мынау керемет олжа ғой, анық тот баспайтын асыл, тозбайтын талант» - деп, таңдай қағып, таңғалған екен дейді.

Қали өмірде қарапайым, ақжарқын, үнемі өзі де күліп, өзгені де күлдіріп жүретін адам болған. Қай уақытта да оның айналасына артистер жинала қалып, әншінің айтқан небір күлдіргі әңгімелерін тыңдап, мәз болады екен. Ол біресе кәрі шал боп қауқылдап, кемиек кемпір боп сақауланып, жәбір көрген жас қыз боп кемсендеп, кекеш боп тұтыға сөйлегенде, тыңдаушылар күлкіге көміледі. Онысына өзі де балаша мәз болып, саңқылдап күледі дейді. Содан оны көбісі «шал-бала» деп атап кетеді. «Аузын ашса, көмейінен жүрегі көрінеді» деп осындай көңілі кіршіксіз, жүрегі таза адамдарды айтса керек.

Шабыттанып алған кезде бірнеше шумақ өлеңді төгіп-төгіп жіберетін суырыпсалма ақындығы да болыпты. Б.Орлов Қали туралы: «оның бір қабақ түйіп жүргенін көрген жоқпын. Жұмысқа келгенде, жымыып келеді. Сахнаға шығарда, жымыып тұрады. Жұмыстан қайтқанда да жымыып қайтады» - деп жазыпты.

Ал сахнаға шығып ән айтқанда, одан байсалды, одан катал адам жоқ. Өзінің табиғат қойып берген, ерекше әдсімі тембрі бар, күшті, асау дауысын ауыздықтап, еркіне бағындырады екен. Ол сыбырлап айтса да, үні ашық, сөздері анық естіледі. Ән салғанда көзін жұмып алады.

Ешкімді көрмейді, ештеңе сезбейді. Тек әнге беріледі. Көз - жұмулы, көңіл - ояу. Әннің айтайын деген ойы мен арманы әншінің үнінде, оның алабұртқан өңінде тұрғандай болады екен. Қазақтың әншілік өнерін сақтап, оны дамытудағы еңбегі бағаланып, Қали 1945 жылы Қазақ ССР-ның халық артисі атағына ие болды.

Дарынымен даңқы шыққан әнші Қали жас әншілерді үлкен өнерге баулып, үлгі-өнеге көрсетті. Бұл жөнінде академик А.Жұбанов «Замана бұлбұлдары» кітабында жазды. Қалидың алдын көрген шәкірттеріне оның дарыны дарып, шапағаты тиді. Зәбира Жұбатова -- Қазақстанның халық артисі, Алтын Әлиева мен Кенжегүл Сыздықова - Қазақстанның еңбек сіңірген артисі атақтарына ие болды. Кенжегүл апамыздың ер азаматқа тән жігермен әйгілі әнші Әміренің басына ескерткіш қойып, Алматыда Мәди филармониясын құруы осындай ұлылардан алған тәрбиесінің қуаты болар-ау.

Белгілі өнер саңлағы Асанәлі Әшімов өзінің естелігінде: «Қали Байжановтың тоқсанның тұғырына қонған кезі. Бала сияқты айтқан сөзіңнің бәріне сенетін, аңқау да, ақ көңіл жан еді. Сол қалпының өзінде де Ақан сері, Естай, Мәдидің әндерін нәшіне келтіре айтатын» - депті. Жасы келсе де, үні қартаймаған, дауысы тозбаған тарланбоз әнші 1966 жылы дүниеден өтті. Ол Қарағанды қаласында жерленді. Артында асыл мұрасы - әндері, әншілік дәстүрі, оның өнерін қастерлейтін туған халқы бар. 1990 жылы облыстық филармонияға оның есімі берілді.

Ол тіршілігінде көптеген өнер адамдарымен араласып тұрды. Алматыдан Қарағандыға келген өнер адамдары Қалибек Қуанышбаев, Жүсіпбек Елебеков, Шәкен Айманов, Қаукен Кенжетаев, ағайынды Ришат пен Мүслім Абдуллиндер, Әнуарбек Үмбетбаев т.б. Қалидың отбасына соқпай кетпеген. Бірге қызметтес болған Жабай, Зәбира, Алтын, Рахметжан, Мұхит т.б. жиі қатынасып, Қабиба жеңешелерінің қызыл күрен, сарықасқа шайын, ағаларының

әзіл әңгімесін сағынып келетін деседі. Сондай-ақ, Қалекен көршілерімен жақсы араласқан. Атақты әншінің артында атасын ұлық тұтатын ұрпағы бар. Қарағандыда оның ұлдары Болат пен Жеңіс тұрады. Олар екеуі де шахтада еңбек еткен. Қалекеннің үлкен ұлы Октябрь бақилық болған. Үлкен келіні қыздарымен Теміртауда тұрады. Бүгінде атақты әншінің оншақты немересі, оншақты шөбересі ержетіп келеді. Келіндері Тиыштық, Роза, Меруерт аталарының жайдары мінезін, бала сияқты қылықтарын сағынышпен еске алып отырады.

Иә, ұлдары мен келіндері, немерелері мен шөберелері ғана емес, қайталанбас дарын иесін, асыл перзентін, оның асқақ әні мен өршіл дауысын туған халқы да сағынып еске алады.

Күйші Мұхит

1937 жыл. Алматы қаласындағы филармония залында халық дарындыларының Республикалық байқауы өтіп жатқан. Сахнада Балқаш қаласынан келген қара торы, сымбатты жігіт домбырасын күмбірлете күй төгіп отыр. Саусақтарының қимылына көз ілесер емес. Бірде саусақтары баяу былпылмен перне бойлай жорғалай жөнелсе, енді бірде әр дыбысты шегелеп жатқандай, қайраттанып, екпіндеп, домбыраның шанағын дүрілдетіп жібереді. Күйші жігіттің шеберлігіне риза болған тыңдаушы қауым дүрсілдете қол соғып, қошемет көрсетті. Ол сахнадан шығып кеткен соң, көпке дейін басылмаған қолшаналақтауды естіп, не болғанын сонда ғана түйсініп, жүрегі тулап жүре берді. Жан-жақтан қаумалаған жұрт бірі - құшақтап, бірі - қолын қысып, **Мұхитты** құттықтап жатты. Әркімдердің «күйшім-ақ екен», «домбыраны қалай ұршықша үйіреді» деген сөздері естіледі. Мұхит түсінер емес. «Бұлар осынша таң қалатындай не істедім? Білетін күйлерімді орындап бердім» - деп ойлады.

Ертеңінде бір жігіт ол жатқан қонақүйге іздеп келді. “Мұхит деген күйші сен бе”? Десе дегендей, күй тартқанда мұхиттай толқиды екенсің. Бағың ашылды, жігітім, қуана бер. Комиссия сені осындағы домбыра оркестріне қалдыру керек деп шешті. Қарсы болмасаң, қазір сені Ахмет Жұбанов ағаға ертіп апарамын» - деп, лып-лып етеді. Мұхит ойланып қалды. Мұның «құлай» кетпегенін сезген жігіт: «Жарайды, сен ертеңге дейін ойлан. Келіссен, мені табуың қиын емес» - деді де, қоштасып кетіп қалды. Келесі күні әлгі жігіт тағы кездесті. «Күйші жігіт не

ойландың?», «Елге барып, үй ішімен ақылдасайын» - деді Мұхит. «Мақұл, қай уақытта келсең де, орның дайын».

Рельстердің дүк-дүк еткен дыбысы вагонда теңселіп келе жатқан жігіттің ойын бөлер емес. Байқауда алған жүлделерін көріп, дипломын қайта-қайта оқыған Мұхит терең ойға кеткен. ... Күй өнері. Жастайынан әкесі Дүйсенғалидың домбырасының үнін құлағына құйып өсті. Туып-өскен жері - Орал өңірінде скінің бірі домбыраның «құлағышда ойнайды». Мұның әкесі де сол өңірдің белгілі күйшілері Махамбет пен Науша Бөкейхановтар, Охан Қабиғожин, Қали Жантілеуов сияқты майталман еді ғой. Осы күні тірі болса, жапағы күйшілермен бірге оркестрде отырар ма еді. Әкесі Дүйсенғали (1880-1930) - арқа сүйер асқар тауы оркестрде болса, бұл неге келмесін, келер еді... «Қай уақытта келсең де, орның дайын» деген сөз құлағының түбінен тағы да естілгендей болды. Кісі кызығарлық ұсыныс. Астанада тұрса, өзінің сүйікті өнерімен айналысса жаман ба? Тағы бір ой көлденеңдей берді. Толқыған теңіз жағасындағы мысты қала одан кем бе? Қызметінде сыйлы. Үйі бар, жақында қосылған сұлу жары бар. Бұдан артық бақыт бола ма екен? Өнері ше? Мұнда да өнерге талпынған жастар баршылық, соларға үйретсе, өнері де өлмейді емес пе?

Сонау Орал өңірінен 1934 жылы келген жігіт Балқаш қаласындағы комсомол ұйымында хатшы болып істеді. Жастайынан бой алдырған күй өнерін тастаған жоқ. Домбырасы жан серігі болды. Республикалық байқауда небір өнер тарландарының алдына шығып, өзінің дарынды күйші скенін өзі де түсініп, басқаға да мойындатып келді. Күйші ағаларының ақыл-кеңесін тыңдап, сол байқауға тыңғыш рет қатысқан Дина Нұрпейісова шешеймен танысып, батасын алды. Байқаудан көтеріңкі көңілмен қайтқан Мұхит өнерге өзгеше көзқарас танытып, шамырқанған шабытпен күйшілікке ден

қойды. Осыдан үш жыл бұрын Балқаш қаласындағы әнге әуес, күйге құмар жастарды жинап, көркемөнерпаздар үйірмесін құрған еді. Енді сол жұмысты жандандыруға құлшына кірісті. Өзі күмбірлете күй шертсе, сүйікті жары Ақын сызылдыра ән салды. Тұла бойларында өнер тұнған жас жұбайларға жұрт қызыға қарады. Екеуінің айналасына өнерлі, дарынды жастар көп жиналды. Көмейінен ән құйылып, саусағынан күй төгілген өнерпаздар Балқаш мысшыларының қошеметіне бөленіп, алғысына ие болды. Бүгінгі Балқаш көркемөнерпаздарының өркені өсіп, өрісі кеңейген өнерінің алғашқы соқпағын салған күйші Мұхит десек артық айтқандық емес.

Сегіз қырлы, бір сырлы дарынымен көзге түсіп, ауызға ілінген Мұхит пен Ақынды Қарағандыдағы қазақ драма театрына шақырады. Мұнда олардың өнерлері жарқырап көрінді. Мұхит күйшілік шеберлігімен көрермендерін тәнті етті. Өзі жас әрі көрікті Ақын сахнада Қыз Жібектің, Еңліктің бейнесін жасап, «Гәкку» мен «Туған жер» әндерін шырқағанда, тебірене тыңдап, көзіне жас алмаған жан болмайды екен.

Кейін оларды Қарағанды радиокомитетінің жанынан 1933 жылы ашылған қазақ хорының жетекшісі Борис Орлов қызметке шақырады. Жазу-сызуды білмейтін сауаты жоқ, бірақ табиғат берген дарыны бар әнші-күйшілерден құрылған Республикамыздағы тұңғыш қазақ хоры бұл кезде төрт дауысты боп қалыптасып келе жатқан еді. Әншілері нотадан «қара» танып, сольфеджионы меңгеріп қалған. Хордың құрамында Қали Байжанов, Қосымжан Бабақов, Зәбира Жұбатова, Алтын Әлиева сияқты әншілер, қобызшы Дәулет Мықтыбаев, домбырашы Ыбырай Байсейітов та бар еді. Сан түсті бояулы дауыстары үндестік тауып, әуені жарасқан, өресі биік, өрісі кең ұжымның сазды үніне жаңадан қосылған қос дауыс бірден жымдасып, кірігіп кетті. Мұхит пен

Ақынның келуі хордың санының ғана емес, сапасының да өсуіне игі әсерін тигізді. Мұхит өзі хорға қосылып ән де айтты, жеке домбырада Құрманғазының, Түркештің және халық күйлерін орындады.

1938 жылдың қазан-қараша айларында хор ұжымы Бүкілодақтық радиокомитетінің шақыруымен Мәскеуге барады. Бұл сапардың бұрынғыға қарағанда саяси әрі көркемдік мәні жоғары болды. Қазақ халқының 25 музыкалық шығармасы тонфильмге түсіріліп, грамофонға жазылады. Олардың ішінде халық әндерінің табиғи түрлері де, Қазақ ССР-ның халық артисі Евгений Брусилловский мен Қазақ ССР-ның еңбек сіңірген артисі, хордың концертмейстері Валентина Пирогованын өңдеуіндегі нұсқалары да бар еді. Бұл әндер Бүкілодақтық радиокомитетінің халық аспаптары оркестрінің сүйемелдеуімен орындалды. Сондай-ақ, әншілер Қ.Байжановтың, З.Жұбатованың, К.Мұстафиннің орындауындағы әндер, домбырашылар М.Битенов пен Ы.Байсейітов орындаған күйлер жазылды. Бұл ұнтаспалар Кеңес Одағы радиокомитетінің ұлттық репертуарын байытып қана қойған жоқ, сонымен қатар қазақ халқының бай мұрасын музыкалық хабарларда кеңінен пайдалануға жол ашты. Бұл жөнінде хордың жетекшісі, Қазақ ССР-ның халық артисі Борис Орлов: «Қарағанды хорын ұнтаспаға жазу арқылы дарынды қазақ халқының музыкалық өнері жарқырай көрінді» - деп жазды. Жетекшісі берген осы жоғары бағаның ішінде Мұхит пен Ақынның да үлесі жатқаны белгілі.

Күйші Мұхиттың репертуары бай еді. Ол Құрманғазы Сейтек, Түркеш, Әкібас, Жантөре сияқты атақты күйшілердің туындыларымен қатар халық күйлерін сондай-ақ өзінің әкесі Дүйсенғалидың «Таспау қара», қазақ хорында бірге еңбек еткен досы Ыбырай Байсейітовтың «Нар қызыл» күйлерін орындайтын. Төкпе күйлерді асқан

шеберлікпен күмбірлететін күйші Арқаның шертпе күйлерін де жақсы меңгерді. Ол Тәттімбеттің «Сылқылдақ», «Бес төре», «Көкейкесті», Сайдалы Сары Токаның «Сарыжайлау», «Қосбасар» күйлерін нақышына келтіре шертеді екен.

Ол өз жанынан күй шығарған композитор ретінде де танылған. Бізге белгілісі оның «Үш балам» деген күйі. Бұл - қайғылы, мұңға толы шығарма. Оның шығу тарихы былай: Қарағанды хорында қызмет істеп жүргенде Ұлы Отан соғысы басталып, Мұхит майданға аттанады. Соғыста ауыр жарақат алып, біраз госпитальда жатып емделген соң, оны елге қайтарады. 1945 жылы отбасына оралған Мұхитты ауыр қайғы күтіп тұрған еді. «Мұхит келе жатыр» дегенді күні бұрын естіген достары, туған-туыс, көрші-қолаң жиналып күйшіні ыстық сағынышпен қарсы алады. Майданнан жауынгер келсе, үлкен той, қуаныш қой. Жан-жақтан қаумалап, біреу ананы, біреу мынаны сұрайды. Үйге кіріп жайғасқан Мұхит жаутанған есік жаққа қарай береді. Бір уақытта шыдамай: «Ақын-ау, менің қошақандарым қайда? Неге әкесін қарсы алмайды?» - деп қалады. Ақын не айтарын білмей, күмілжіп, орамалының шетімен көзін басып, тұншыға өксиді. Сонда төрде отырған ақсақалдардың бірі: «Мұхит қарағым, берік бол. Қошақандарың өзің майданда жүргенде о дүниелік болған» - деп, көңіл айтады. Мұхит өзі кеткенде жүгіріп жүрген Марат, Мар, Маржан деген үш баласының бәрі бірдей қайтыс болғанын сол жерде естиді. Қайғылы хабар қатты толқытқан күйші қолына домбырасын алып, екі көзінен жас парлап отырып, үш баласына деген сағынышын, көкірегін қарыс айырған ащы зарды екі шектен күй етіп төккен екен.

Соғыстан кейінгі жылдары қаладағы тұрмыс жағдайы қиындай түседі. Радиокомитеттегі қазақ хоры таратылып, көптеген әншілер облыстық филармонияға, кейбіреулері

қазақ драма театрына ауысады. Отбасы, бала-шағаның қамын ойлаған Мұхит 1954 жылы Жаңаарқа ауданының Ортау совхозына көшіп барады. Ауыл шаруашылығында қызмет атқарады. Бірақ, жан серігі домбырасын тастамайды. Ауылдық мерекелерде, концерттерде күй тартып, халықтың көңілін көтереді. Ақын болса, қазақ хорының репертуарындағы әндерден бастап, өзі сүйіп айтатын Еңліктің «Туған жер» әнін, «Қыз Жібек» операсынан Жібектің, «Ер - Тарғын» операсынан Ақжүністің ариясын әдемі, ашық дауысымен (сопрано) сызылта шырқайды. Екеуі салтанаттың сәні, той-думанның көркі болады.

Мұхит өзі күй шертерде әуелі оның шығу тарихын әңгімелеп, айтып отыратын болған. Бірде ол ауылдастарының ортасында күй тартып отырып, Түркештің «Қоңыр ала» деген күйінің шығуы туралы былай толғайды. Күйші Түркештің Жолдыбай деген ауылдасы болыпты. Өзі тақыр кедей болса да, байдың мың жылқысына бергісіз жалғыз аты бар екен. Қоңыр ала сәйгүлік шапса, құстай ұшатын жүйрік дейді. Талай аламанның бәйгесін алыпты. Кедейге мынадай жүйрікті қимаған байлар оған айырбасқа қыруар мал ұсынса да, Жолдыбай атын бермепті. «Берсе - қолынан, бермесе - жолынан», сәйгүлікті ұстап әкеліндер - деп бұйырады байлар. Олардың жандайшаптары сәйгүлікті ұстай алмай әуреге түседі. Ақыры олар қоңыр аланы атып жықпақ болады. Алайда, жаралы жүйрік жау қолына түспей, өзінің үйренген ауласына, Жолдыбайдың үйіне жетіп құлайды. Жолдыбай қоңыр аласын жоқтап, зар жылайды. Осы жағдайды көріп, мал болса да, сәйгүліктің өзінің иесіне деген адалдығына тебіреніп, күйші Түркеш «қайран қоңырым-ай» - деп, қос шекті сөйлеткен екен дейді.

Ауылда жүрсе де, күйші Мұхиттың атағы алысқа кетеді. 1962 жылы оны іздеп сонау Алматыдан, Қазақ ССР Ғылым академиясынан музыка зерттеуші, ғалым,

домбырашы Тмат Мерғалиев келеді. Ол Мұхиттың орындауында Құрманғазының «Перовский марш» (2- түрі), «Кедей зары», Сейтектің «Сексен ер», «Заман-ай» (2- түрі), Түркештің «Салық олген», «Қоңыр ала», «Ақсақ құлан», Әкібастың «Ақжелен», «Шалкыма», Жантөренің «Шалкыма», Дүйсенғалидың «Таспау қара», Ыбырай Байсейітовтың «Нар қызыл», Мұхиттың «Үш балам», халықтың «Қазақтың қалмақ биі» және «Тепен көк» күйлерін жазып алды. Олардың біразы осыған дейін белгісіз боп келген, немесе жария бола қоймаған сонылығымен құнды еді. Бұл күйлер 1972 жылы Алматыдағы Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасынан Т.Мерғалиевтің авторлығымен шыққан «Домбыра сазы» атты музыкалы-этнографиялық жинаққа енді. 1990 жылы Алматыдағы «Өнер» баспасынан «Күй қайнары» жинағы жарық көрді. Мұнда аттары әйгілі Дина Нұрпейісова, Қали Жантілеуов, Науша Бөкейханов, Лұқпан Мұхитов, Охан Қабигожин, Әбікен Хасенов сияқты майталман күйшілердің орындаған күйлері жарияланды. Осындай мықтылардың қатарында Мұхиттың суреті мен өмір дерегі беріліп, Сейтектің «Сексен ер» күйінің Мұхит орындаған нұсқасы басылып шықты.

Күйшінің домбыра тарту шеберлігі ешкімге ұқсамайтын, тек Мұхитқа ғана тән мәнерімен ерекшеленді. Белгілі күйші Науша Бөкейханов Мұхит туып-өскен Жәнібек ауданының тумасы екен. Мұхиттың күй толғауы сол Наушаға ұқсаса керек. Күйшінің қос қолының шеберлігі қатарласып, тең түсіп жатады дейді. Оң қолдың қағысы мен сол қолдың жүрдектігі жымдасып кеткенде, домбыраның көкірегі көтеріліп, күйдің үні күдіреттеніп шығады дейді. Күйшінің осындай шеберлігі ерекше күйшілік дәстүр, өзіндік бір мектеп болған. Осыны дер кезінде танып, оның күйлерін таспаға түсіру - көрегендік болған. Мұхиттың орындауындағы Құрманғазының «Перовский марш» (2-түрі), «Кедей зары»,

Дәулеткерейдің «Қос алқа», Сейтектің «Сексен ер», «Заман-ай» (2-түрі), Түркештің «Ақсақ құлан», «Қоңыр ала», Ещанның «Соқыр Ешан», Әкібастың «Ақжелең», Ыбырай Байсейітовтың «Нар қызыл» сияқты оннан астам күйлері бүгінде Қазақ радиосының алтын қорында сақтаулы.

Майталман күйші Мұхит Битенов 1912 жылы Орал облысының Жәнібек ауданындағы Қамысты ауылында дүниеге келген. Жастайынан домбыраның үніне үйірсек болған. Оның әкесі Дүйсенғали сол өңірдегі шебер күйші екен. Мұхит бала кезінен әкесінің тартқан күйін тыңдап, домбыраның күмбірін көкірегіне қондырып өскен. Әкесінен, ел ішіндегі басқа да күйшілерден көп күй үйренеді. Жас жігіт күйшілік өнерін меңгеріп, енді тіршілікке қажетті басқа бір кәсіп іздейді. 1930 жылы әкесі Дүйсенғали қайтыс болады. Кәмелетке жаңа толған жігіт оңы мен солын барлай бастайды. Сол кездері Қарағандының көмір кені, Балқаштың мыс қайнарының аты шартарапқа жайылып келе жатқан еді. Мұхит көп ойланбастан 1934 жылы мысты қала Балқашқа тартып отырады. Содан бері осы өлкенің дәмін татып, суын ішіп, еңбегімен, өнерімен ел құрметіне бөленеді.

Күйшінің сүйікті жары Ақынның төркіні Жаңаарқа жұрты екен. Сол өңірде 1916 жылы дүниеге келіпті. Көп бала тәрбиелеп өсірген абзал ана, бір кездері сахнаның сәні болған көрікті әнші 1998 жылы 80-нен асып, қайтыс болады.

Күйші Мұхит 1983 жылы дүниеден өтті. Артында ұрпағы: Дана, Алма, Абай, Роза, Бауыржан, Клара деген балалары қалды. Олардан немерелері бар. Күйші туралы біраз деректерді біз оның үлкен қызы Данадан алдық.

Өзі өлсе де, күйшінің артында мол мұрасы қалды. Ол қазақтың халық музыкасының тарихына оған дейін белгісіз боп келген күйлерді жазып, күй антологиясын

толықтыра түсуге үлес қосты. Күйшілік дәстүрдің Мұхитқа тән үлгісін қалдырып кетті. Оны қалыптастыру жас ұрпақтың еншісінде. Оның Қазақ радиосының алтын қорындағы күйлері халқымыздың байлығы, мәдени мұрасы. Оған ұқыппен қарап, насихаттау, халықтың игілігіне жарату біздің абзал міндетіміз.

«Дала академиясының» соңғы түлегі

Кең даланың төсінде, биік аспанның астында өскен қазақ қалай әнші болмасын. Сағымды өлкенің сағыныш азындай елжіреткен, дауылындай дабыл қаққан Құрманғазы күйлерін тыңдаған орыс тарихшысы Н.Савичевтің: «егер ол еуропалық білім алса, музыка өлемінің жарық жұлдызы болар еді» - деп жазуы тегін емес. Орыс ғалымы Г.Потанин: «Маған бүкіл қазақ даласы ән салып тұрғандай болады» - деп ақ жүрегімен айтқаны рас болса, сайын даланың күдіреті бар екені де шындық. Олай болса, байлық дегенде бойында табиғат берген саф алтындай дарыны барда тегін оқытатын «дала академиясы» тұрғанда қоржынында көк тиыны жоқ қазақ Еуропа консерваториясын қайтсын. Оның үстіне музыка зерттеуші А.Затаевич қазақ әншілерінің өнеріне таңғалып, оларға «Қарқаралының Карузосы», «Вагнер операларында айта алатын әнші» деп баға беріп жатса, дала мектебінің Италияның әйгілі «Бельканто» әншілік мектебінен кем болмағаны да. Әнші даладан алған білімімен-ақ қазақтың Біржан салы, Ақан серісі, Үкілі Ыбырайы тарихта қалды емес пе? Күні кеше өткен Қали Байжанов пен Жүсіпбек Елебеков те дипломсыз-ақ Қазақстанның халық артисі атанып, халық жүрегінен орын тапқан жоқ па?

Сол «дала академиясының» соңғы түлектерінің бірі - әнші **Зәбира Жұбатова** еді. Қаршадайынан әнге әуес болған талапты қыз 1932 жылы 18-ге толар толмас шағында Қарағанды радиокомитетіне әнші болып орналасады. Мұнда ол атақты әншілер Қали Байжанов,

Қосымжан Бабақовпен қызметтес болады. Әнші ағаларынан өнердің қыры мен сырын үйренеді. Жас қыз әсем әнімен көзге түсіп, қаламға ілігеді. Академик Ахмет Жұбанов әнші Қали Байжанов туралы айта келіп: «... жас әншілерді тәрбиелейді, бай репертуарын олардың алдына салып, бөліседі. Ыбыраев, Қартабасва, Жұбатова сияқтылардың әншілік майданында өсуінде Қалидың еңбегі зор...» - деп, болашағынан үлкен үміт күттіретін Зәбираны да атап өтеді.

Сол жылдары радиокомитетінің жанынан Қазақстандағы тұңғыш көп дауысты қазақ хоры ашылады. Оның жетекшісі Борис Александрович Орлов, концертмейстері Валентина Сергеевна Пирогова еді. Зәбира хорға қатыса жүріп, жеке ән де айтады. Концерттерге шығады. Халықтың сүйікті әншісіне айналады. Бұл хор үлкен жетістіктерге жетіп, Мәскеуге барып, өнер көрсетіп қайтады. 1936 жылғы алғашқы сапарында хордың жәнс оның құрамындағы әншілердің мәртебесі көтеріліп, аттары шығады. Концерттерде Қали Байжанов «Алтыбасар», «Шама», Қосымжан Бабақов «Қос қанат», Кеншімбай Мұстафин «Хорлан», Зәбира Жұбатова «Екі жирен» әндерін орындап, Мәскеу жұртының қошметіне бөленеді. Бұл жөнінде «Народное творчество» журналының 1937 жылғы № 1 санында профессор В.М.Беляев ерекше ілтипатпен жазды. 1938 жылы Мәскеуге екінші рет барғанда хор да, әнші Зәбира Жұбатова да жаңа әндерді дайындап барған еді. Концертті тыңдаған Бүкілодақтық радиокомитеті хорларының инспекторы Демьянов, музыка зерттеуші, профессор В.М.Беляев, композиторлар мен дирижерлар Қарағанды хорының 1936 жылғымен салыстырғанда әжесптәуір өскендігін атады. Бұл тек хор ұжымына ғана емес, жске әншілерге де берілген жоғары баға ексні даусыз. Сол жылы ол Қазақ ССР-ның еңбек сіңірген артисі атағын алады. Кейінірек Б.Орлов Қазақ

СССР-ның халық артисі, В.Пирогова Қазақ ССР-ның еңбек сіңірген артисі деген атақтарға ие болады.

Құрметті атақ алғаннан кейін Зәбираның аты Республикаға таралды. 1941 жылы оны Алматыдағы Мемлекеттік опера және балет театрына әнші етіп қабылдайды. Алайда, жұбайының денсаулығына қарайлап, өз еркімен бармай қалады. Бұған байланысты әншінің еңбек кітапшасында облыстық өнер істері жөніндегі бөлімнің (ол кезде қазіргі облыстық мәдениет департаментінің міндетін облыстық Кеңес жанындағы бөлім атқаратын) 1941 жылдың 7 тамызындағы № 19 бұйрығымен Алматы Мемлекеттік опера және балет театрына ауыстырылғаны туралы, ал сол жылдың 20 тамызында әншінің келіспеуіне байланысты бұрынғы жұмысында қалдырылғаны жөнінде жазу бар. Өттең, дарын иесі Республиканың опера театрында әнші боп жүрсе, классикалық өнердің де биігінен көрінер ме еді. Кейде дархан дарындылық пен таудай талаптың ыркына тұрмыстың билік жүргізетіні, мұндай жағдайлардың өнер адамдарының өмірінде көп кездесетіні өкінішті-ақ.

Өкінішке қарай, радиокомитетінде қазақ музыка өнерінде маңызы бар тұңғыш хордың және З.Жұбатованың айтқан әндері, олар туралы деректер сақталмаған. Біздің қолымыздағы дерек бойынша білестіміз - хордың құрамында болған 26 адамның аты-жөні. Әрине, бұл тізім толық болмауы да мүмкін. Сонда да қазақ хорының алғашқы қарлығаштарын атап өтуді жөн көрдік. Ерлер тобы: Қазақстанның халық артисі Қали Байжанов (бас), Қазақ ССР-ның еңбек сіңірген артисі Жабай Тоғандықов (баритон), Қосымжан Бабаков (тенор), Қазақ ССР-ның еңбек сіңірген артисі Дәулет Мықтыбаев (қобыз), Сұлтан Жұбатов (теңор), Кеншімбай Мұстафин (тенор), А.Жолдин (баритон), Мұхит Битенов (домбыра), Рахметжан Ыбыраев (тенор), Сейіт Құттыбаев (тенор), Ыбырай Байсейітов (домбыра), музыкалық жетекшісі Борис Орлов (бас,

баритон), әйелдер тобы: Қазақ ССР-ның халық артисі Зәбира Жұбатова, Қазақ ССР-ның еңбек сіңірген артисі Алтын Әлиева, Қапан Байжанова, Қаншайым Мұстафина, Халида Бөлекова, Күлжан Тәлкенова, Мүкеш Ермағамбетова, Ақын Битенова, Қайша Именбаева, Жаңыл Қартабаева, Пану Мұсылманова, Бижан Бабақова, К.Рысқұлова, концертмейстер Валентина Пирогова. Міне, қазақ музыкасы тарихында алғашқылардың бірі болып, хор өнерінің дамуына елеулі үлес қосқан өнерпаздар осылар.

Осы тізімдегі Сұлтан Жұбатов - Зәбира апамыздың өмірлік серігі, жан-жары. Олар сол жылдары ошақ құрып, шаңырақ көтеріпті. Екеуі бір ұл, екі қыз тәрбиелеп өсіреді. Отыз жылдай отасқан серігін Зәбира апай 1962 жылы мәңгілік сапарға аттандырады.

Сұрапыл соғыс жылдарында Зәбира облыстық филармонияда әнші еді. Тылдағы еңбеккерлер сияқты артистердің де жұмысы оңай болмады. Халықтың ауыр тұрмысын көріп жүрегі жылап тұрса да, тебірене ән салып, жұрттың көңілін көтереді. Ренсіз өмірге әр бергендей болады. Бір мезгіл майданға барып, жауынгерлер алдында ән шырқап, олардың көңіліне жеңіске деген сенім ұялатып, жігеріне жігер қосады. Осындай аянбай еткен еңбектің нәтижесі болар, 1945 жылдың 17 ақпанында оған Қазақ ССР-ның халық артисі деген құрметті атақ беріледі.

Атақты әнші туралы деректердің тапшылығынан газет тігінділерін, мұрағаттарды ақтаруға тура келді. Облыстық «Советтік Қарағанды» газетінің 1945 жылдың 18 мамыр күнгі санында «Жауды толық талқандауға бұлар да көмектесті» деген айдармен үш мақала жарияланыпты. «Зор мақтаныш» атты мақаланы Қазақ ССР-ның еңбек сіңірген артисі, облыстық қазақ драма театры директорының орынбасары З.Жақыпов, «Олар бізге алғыс айтты» деген мақаланы орыс театрының артисі Н.А.Белкин, «Жау жеңілді» мақаласын екі автор - Қазақ

ССР-ның еңбек сіңірген артисі М.Сүртібаев және артист Қ.Түлкібаев жазған екен.

Бұл мақалалардан білгеніміз - облысымыздағы қазақ, орыс театрларының және филармонияның маңдайалды артистерінің майдандағы жауынгерлерге өнер көрсеткені. Майданға барар жолда артистер Мәскеуде аялдап, Қызыл Армияның Орталық үйінде екі концерт берген. Одан кейін 2- Прибалтика майданына аттанып, жауынгерлер арасында 130 концерт беріп қайтады. Енді мақаладан үзінді келтірейік: «Артистердің өнерлерін майдандағы жауынгерлер өте көңіл қойып тыңдады. Әсіресе, Қазақ ССР-ның халық артисткасы Зәбира Жұбатова мен Қазақ ССР-ның еңбек сіңірген артисі Мүлік Сүртібаевтың орындаған әндеріне жауынгерлер қатты сүйсінді. Жұбатованың орындаған «Майданнан хат», «Біздің ұран», «28 батыр» деген өлеңдерін жауынгерлер мен офицерлер өте зейін қойып тыңдады. Сол сияқты қазақтың халық әндерін орындаушы Қапия Түлкібаев та өлеңді өте жақсы айтып берді». Бұдан әрі мақалада 2- Прибалтика майданындағы Қызыл Армия үйінің бастығы Чмутиннің артистерге алғыс жариялағаны айтылады.

Соғыстан кейінгі жылдары Зәбира кеншілер мен болатшылардың, мал шаруашылығы еңбеккерлері мен тың игерушілердің алдына жаңа бағдарламамен шығып, жаңа әндерді шырқады. Әншінің жеке мұрағатынан табылған екі қалың дәптерде оның орындаған әндерінің өз қолымен жазған мәтіндері бар екен. Бұдан оның ән қоржынында халық әндері «Дайдидау», «Шұбартау», «Ай-гөк», «Ақдариға», «Алқоңыр», «Бозжорға», Абайдың «Айттым сәлем, Қаламқас», «Татьянаның хаты», Сәкеннің «Тау ішінде», М.Төлебаевтың «Ақ мақта», «Жастар вальсі», «Шахтер әні», сондай-ақ, халық ұнатып тыңдайтын «Бөбегім», «Домбыра», «Жетісу», «Алма ағаштар жайнады», «Айтшы, жаным», «Ұстазым», «Өзің, сәулем, іздегенім», т.б. әндердің болғанын білдік. Әншінің репер-

туарында әртүрлі ұлттардың әндері болғанын да осы дәптердегі жазбалардан анықтадық. Орыс әндерін атамағанда татардың «Колхоз қызлары», «Суда», шешеннің «Зара», молдаванның «Ляно», армянның «Фиалка», чехтың «Бақташы», румынның «Мариникэ», поляктың «Бір сұлу қыз», италианның «Санто Лучия», қытай және ұйғыр әндері Зәбира Жұбатсваның репертуарында болғаны даусыз. Өйткені, кейбір әндердің тұсына әншінің дауысына сай келетін тондық өлшемі жазылыпты. Әншінің шығармашылық өресінің биіктігіне таңғалмасқа болмайды. Оның шығармашылық қоржынында әртүрлі деңгейдегі, сансыз тақырыптағы, тосын ырғақты, жаңа сарынды 200-ге тарта ән болғаны мәлім. Осы күні жанқалтасындағы оншақты әнмен керемет әншімін деп, «эстрада жұлдызы» боп жүргендер жоқ емес.

Жұбатованың бір дәптерінде «Тымпыю мен сымпыю», «Өңгі текешік», «Жалқау жеңгей», т.б. сықак өлеңдер бар екен. Солардың ішінде ақын Максұт Байсейітовтың:

Мен білетін бір қыз бар сылаң қаққан,

Ертелі-кеш үйінде сұлап жатқан.

Кешке қарай таранып баққа барып,

Қышпа белін әркімге бұраңдатқан, - деп

басталатын 8 шумақ әзіл өлеңі де жүр. Зәбира апайдың концерттерде сықак оқымағаны мәлім. Ендеше, сықак өлеңдерді жазып алғанына, гастрольде жүргенде барған ауылдарын, берген концерттерін айы-күнін көрсетіп тізіп отырғанына қарағанда, «өзі жүрген бригадасына көркемдік жетекші болды ма екен» деген ой келеді.

Зәбира Жұбатова 1969 жылы зейнет демалысына шығады. Оған Республикалық дәрежедегі дербес зейнеткер мәртебесі беріледі. Ел құрметіне бөленген әнші отбасында, немерелері мен жиендерінің ортасында сыйлы болыпты. Табиғатынан қарапайым, қайырымды адам айналасына жылылық шуағын шашып, әзілдесіп отырғанды ұнатады екен. Немерелеріне мейірімі түскен

уақытта оларды аймалап, сүйіп, қызығына тоймағғы. Бірде ол кішкентай немересін қызық көріп :

*Аленушка, Аленушка, балапан,
Жәйші маған, жәйші маған алақан.*

Аяғыңа тәпішкеңді киіп жүр,

Нәскиңді жеп қоймасын тарақан, - деп тақпақтағанын немере – жиендері әлі ұмытпапты.

Кейінгі жылдары атақты әнші екі баласынан айрылып, кіші қызы Роза мен үш немере, бес жиеннің ортасында өмір кешіпті. Сөйтіп, ескінің көзі, халық өнерінің асылы - «самородок» сары алтынның соңғы сынығы - әнші Зәбира Жұбатова 1999 жылдың 31 шілдесінде дүниеден өтті. Артында ұрпағы, өнерін сүйген халқы, қадірін білетін азаматтар қалды.

Көмірлі

қаланың

бұлбұлы

Әсерлі әндерімен, сынғырлаған үнімен өлкемізді сәнге бөлеген әншілердің бірі - Алтын Әлиева еді. Ол 1915 жылы Ақмола облысында көп балалы отбасында дүниеге келіпті. Алтын Балтабайқызы 13 баланың кенжесі екен. Содан да ата-анасы оны бетінен қақпай, аялап өсірген. Еркін өссе де, тым шолжың емес, ақылды ерке болған. Ол үлкен әпкесі Базардың ақылын тыңдап, сыпайы да, байсалды болып өседі. Жастайынан әнге құмар сіңлісінің әуестігіне Базар әпкесі де тиым салмайды. Оңашада, туыстары арасында ән салып, өзінің қабілетін байқаған Алтын енді әншілік өнерге ден қойып, көпшілік алдына шығуды армандайды. Көңіліне әнге деген құштарлық ұялаған бойжеткен қыз әпкесі Базармен бірге Қарағандыға келеді. Бұл кезде Қарағанды көмірдің ғана емес, өнердің де үлкен ошағына айнала бастаған еді.

Облыстық радиокомитеті жанынан құрылған қазақ хорының атағы Республика астанасына жетіп, ол 1934 жылы халық өнерпаздарының Бірінші Республикалық слетіне қатысып қайтқан болатын. Комиссия мүшелері хордың өнеріне жоғары баға береді. Осыдан кейін хордың атағы жер жарып, «оның құрамын кеңейтеді екен» деген сыбыс шыққанда жан-жақтан өнерлі талапкерлер ағыла бастаған. Ел ішінде хордың беделінің өскенін сезген хор жетекшілері ән салғанның бәрін емес, талапкерлер арасынан таңдап, табиғат берген қабілеті тұнып тұрған, тума дарындарды ғана алған. Қабылдау кезінде талапкердің ән табиғатына деген түсінігі, әншілік шеберлігі, үнінің ашықтығы, дауысының тембрі, диапазоны, тынысының кеңдігі ... бәрі-бәрі

ескерілетін болған. Осындай сыннан «желіп» өткен Алтын 1935 жылы хордың құрамына қабылданады. Бұл кезде хор қос дауыспен айтатын. Оның репертуарында қазақтың халық әндері және совет композиторларының нотамен айтылатын шығармалары болды. Сол жылдан бастап хордың жетекшісі әншілердің дауысын қою жұмысымен тыңғылықты түрде айналысады. Кейбір әншілер мұны бос әурешілік деп есептесе, табиғатында дұрыс қойылған дауысы бар Алтын күрделі шығармаларды жоғары деңгейде орындау үшін шеберліктің қажет екенін түсінеді. Бұдан кейін ол нота сауатын үйренуден қойып, құлшына кіріседі. Жас қыздың қабілетіне, талабы мен талпынысына, өнерге деген құштарлығына Б.Орлов қатты риза болады. Сол Б.Орловтың ұсынысымен облыстық халық ағарту басқармасы қазақ мектептерінде ән сабағын енгізгенде, оқытушы ретінде дайындығы мықты хор әншілері Қосымжан Бабақов, Кеншімбай Мұстафин, Зәбира Жұбаевамен қатар Алтын Әлиева да жіберілгені көп нәрседен мағлұмат береді.

Радиокомитеттің хоры 1935 жылдың жазынан бастап, 1936 жылдың күзіне дейін Мәскеуге баруға дайындалды. Онда Бүкілодақтық радиокомитеті ұйымдастырған Бүкілодақтық микрофон концертіне қатысуы жоспарланған еді. Мәскеуге бармас бұрын хор Алматыда болып, бағдарламаларын көрсетті. Комиссия ұжымның соңғы екі жыл ішінде төрт дауысты хорға айналғанын үлкен жетістік ретінде атап өтті. Оның репертуарына да, орындаушылық шеберлігіне де көңіл толатынын білдірді. «Казахстанская правда» газеті «Алматыда жоқ төрт дауысты қазақ хоры Қарағандыда дүниеге келді» деп жар салды. Газет мақаласында хордың репертуарында халық әндерімен қатар Серовтың, Гречаниновтың, Римский-Корсаковтың және тағы басқа композиторлардың да классикалық шығармаларының болғанын, олардың жоғары деңгейде орындалғанын таңдана жазды. Осындай классикалық туындыларды меңгеруде Алтын ерекше қабілеттілік танытты. Алыт партияларын орындаушылар арасында оның дауысы бөлек естілетін. Орындайтын партияларының әуені мен ырғағын, үгір-

нүктесіне дейін жетік біліп алғаны сондай, ол басқаларды соңынан ертіп, жетектеп отырады екен.

Хордың Бүкілодақтық микрофон алдындағы алғашқы концертті 1936 жылдың 7 қазанында болды. Мәскеу жұртшылығы алдында, ірі-ірі зауыттардың мәдениет үйлерінің сахнасында Алтынның да дауысы асқақ естілді. Мәскеуге екінші рет барған сапарында хордың бір концертті СССР халық артисі Күләш Байсейітованың қатысуымен өтті. Алтын өзі ұстаз тұтып жүрген әйгілі әншінің сахнадағы өнерінен көп нәрсені көңіліне түйген еді. Сол 1938 жылы грамофонға жазылған қазақ әндері Бүкілодақтық радиокомитетінің хабарлары мен концерттерінде орындалып, Одақ көлеміне тарады. Сол әндерге Алтынның әдемі дауысы өзіндік бояуымен үн қосып, әр бергені анық.

Б.Орлов өзінің бір естелігінде хорды демалысқа жіберіп, өзі көптен ойлап жүрген мақсатын іске асыру үшін ауылдарды аралауға шыққаны туралы жазады. Қасына әйелі В.С.Пирогованы ертіп, алыс ауылдарға барып, қазақтың халық әндерін жинайды. Сонда облыстық партия комитеті машина бөліп, қасына Асқар Әлиев деген жігітті қосып береді. Асқардың бастауымен олар Қарқаралыға жол тартады. Жол бойы ауылдарға тоқтап, ән жинайды. Сондағы алғашқы жазып алған әні «Жалғыз арша» еді деп жазған Б.Орлов. Сол Асқар Әлиев хорға жанашыр, Орловпен дос болып, араласып жүріп, келбегі келісті, үні бұлақтай сыңғырлаған әнші қыз Алтынмен танысады. Көп ұзамай екеуі қосылады. Екі жастың араларынан қыл өтпестей татулығына өзге жұрт қызығып та, қызғанып та қарайды. Өмірге Құмар деген ұл келеді. Алайда, сүйіспеншілік пен береке ұялаған отбасының қуанышы ұзаққа бармайды. Үш жастан асқанда Құмар қайтыс болады. Бір жылдан соң сүйікті жары Асқар дүниеден өтеді. Осы бір ауыр жылдары Алтынға әлkesi Базар, хор ұжымы және достары үлкен сүйеу болды.

Қарағанды хоры шығармашылық жетістіктерге жетіп, іргелі ұжымға айналды. Оның құрамындағы өресі биік

әншілер құрметті атақтармен марапатталды. Солардың қатарында Алтын Әлиева да Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1945 жылдың 17 ақпанындағы Жарлығымен Қазақ ССР-ның еңбек сіңірген артисі атағына ие болды.

Облыстық радиокомитетінің хоры таратылғаннан кейін Алтын облыстық атқару комитеті жанындағы өнер бөліміне әнші болып тіркелді. Ал 1951 жылы облыстық филармонияға қабылданды. Мұнда келгенде де ол білімін жетілдірумен айналысты. Музыка училищесінің вокал сыныбының ұстазы Т.Шенейхтен сабақ алып, нота сауатын меңгерді.

Филармония артистері топқа бөлініп, ауылдарға концерттерге шығады. Ол кезде қазіргідей машина жоқ. Жаздағы көлік - ат-арба, қыста - ат-шана. Лаумен жүреді. Бір ауыл артистерді екінші ауылға жеткізін салады. Өнерді қастерлеп, халықты сыйлаған жандар қиындықтарға төзе білген. Алғашқы жылдары Алтын Қ.Бабақов, И.Өкленов, Қ.Ешимов, А.Көпбаев, Ж.Қартабаева, Шор, Фензеляу, Популова, Богданов, Завьялов сияқты артистермен гастрольдерге барып жүрді. Кейін өзі жеке топпен шығатын болған. Ол өз тобындағыларды байсалды мінезімен, мейірімімен баурап алды. Жастарға ақылшы болды. Алтын концертке шыққанда аккордеоншы А.Завьялов пен баяншы В.Дворников екеуі сүйемелдейтін болған. Ал қалада өткен мерекелік концерттерде ол рояльмен айтқан. Сол жылдары қаламызда Александр Гуревич деген композитор болды. Алтынның әнін рояльда сол сүйемелдейді екен.

Алтынның ән қоржынында қазақтың, орыстың, чех және поляк халықтарының әндері болған. Сонымен қатар, композиторлар М.Төлебаевтың «Бақыт вальсі», Е.Брусиловскийдің «Алтай», А.Жұбановтың «Қарлығаш», Б.Байқадамовтың «Ақбидай», М.Қойшыбаевтың «Қалқамай, мен үндемей жүремін көп», Н.Тілендиевтің «Жан сәуле», т.б. әндері оның репертуарынан түспеген. Сондай-ақ, орыс романстарын, Чайковскийдің, Дунаевскийдің, Фрадкиннің шығармаларын нақышына келтіре орындаған. Алтын әншілігімен зор құрметке бөленеді. Халықтың сүйіп

тындайтын әншісіне айналады. Гастрольдік сапармен Қазақстанды түгелдей дерлік аралайды. Барған жерлерінде оны ерекше қошеметпен қарсы алып отырған. Павлодар облысына барған бір сапарында аудандық газеттердің бірі: «Кезек Қазақ ССР-ына еңбегі сіңген артистка Алтын Әлиеваға келген кезде көрермендер оны ду қол шапалақтап қарсы алды. Алтын апай өзінің сызылта салған әсем әнімен жұрт көңілін бір серпілтіп тастады. Ол әсіресе композитор Шәмші Қалдаяқовтың «Ақмаңдай-лым», «Менің Қазақстаным» атты әндерін тамаша орындап, көрермендердің ризашылығына бөленді» - десе, Баянауыл ауданының «Қызыл ту» газеті (18.VI.1960): «Сахнаға Алтын Әлиева шықты. Қазақ әндері бірінен соң бірі аққан бұлақтай сыңғырлап құйылады. Тыңдаушылар әрбір ән аяқталған сайын қол соғып, көтермелеп отырды» - деп тамсана жазды.

Әншінің Қызылордаға барған сапары жайында облыстық «Ленин жолы» газеті (28.01.1969): «Әр аймақтың өз сахнасының мақтанышы болады. Көмірлі қаланың бұлбұлы, Қазақ ССР-ына еңбегі сіңген артист Алтын Әлиева екен. Жыр жолымен біраз асуларды өтіп, халықтан өзінің лайықты бағасын алған әнші енді өз үнін Сыр бойының сауықшыл халқына есіттіре келіпті. Ол «Қарағанды вальсі», қазақтың халық әндері «Ләйлім», «Ауылың сенің іргелі» әндерін шалқыта да, тебірене жырлады» - деп әншіге жоғары баға берген екен. Мұндай сөздер танданып, тамсанудан ғана емес, үлкен бір тебіреністен туады. Тыңдаушысын тебіреніте білген әнші бұлбұл емей неменсе? Өзіміз сыпайылық жасап айта алмаған сөзді өзге жұрт айтып жатса, бал ұрттататын ауызға қақпақ болғанымыз жараспас. Бұлбұл десе, бұлбұл еді деп құптайық.

Алтынмен бірге қызметтес болғандар оның адамгершілігін жоғары бағалайды. Кезінде әншімен бірге гастрольге шығып жүрген, бүгінде белгілі домбырашы Тұңғышбай Игенбеков: «Алтын апайдың мінезі жайдары, бапты еді. Әншінің кәсіби деңгейі, орындаушылық қабілеті өте жоғары болатын. «Сырлы аяқтың сыры кетсе де,

сыны кетпейді» деген ғой. Сол кездері жасы шамамен 54-55 – те болар. Үні кең, таза, дауысы тозбаған, сыңғырлап тұратын» - деп еске алады.

Әнші 1970 жылы зейнет демалысына шығады. Сонда да әншіліктен қол үзбеген. Өмірін өнерге арнаған жан қол қусырып отырмай, концерттерге шығып тұрған. Сүйікті әншісін халық оның жасына емес, ғажайып өнеріне қарап сыйлаған. Зейнетке шықса да, оны сахнадан көрген жұрттың қуанышында шек болмайтын. Оған Шет ауданының «Ильич туы» (24.04.1971) газетінде шыққан мына бір мақала куә. «Алтын Әлиева апай өткен жылы құрметті демалысқа шықса да, әлі де коллективінен қол үзбей, қазақ совет композиторларының әндерін жұртшылыққа кеңінен насихаттауға еңбек сіңіріп жүргені көңілге қуаныш отын жағады» - депті мақалада.

Соғыстан кейінгі жылдары Алтын партия және кәсіподақ саласының қызметкері Мұзафаров Қалкенге тұрмысқа шығады. Қалкен оның өнеріне қолдау көрсеткен жанкүйері, өмірде қолтығынан демеген жансерігі болды. Алтын - 1991 жылы, ал Қалкен - 1996 жылы өмірден өтті. Артында екеуі тәрбиелеп өсірген қызы қалды. Ол - Мұзафарова Алла, консерватория бітірген хор маманы. Алматыдағы П.И.Чайковский атындағы музыка училищесінде дәріс береді. Қаншама конкурс лауреаттарын - хор дирижерларын оқытып, тәрбиелеген ұлағатты ұстаз.

Қазақстанның халық артисі Б.Орлов кейінірек Қарағанды хорында еңбек еткен жылдарын еске түсіріп, бірге істеген достарын ілтипатпен атай келіп: «Қали Байжанов, Қосымжан Бабақов, Кеншімбай Мұстафин, Зәбира Жұбатова, Алтын Әлиева есімдері қазақ халқының басқа да дарынды ұлдары мен қыздарының қатарында Қазақстанның музыкалық мәдениеті дамуының жылнамасына енуі тиіс» - деп жазған екен.

Иә, көмірлі қаланың бұлбұлы атанған дарынды әнші Алтын Әлиеваның әдемі дауысы туған халқының есінде, бейнесі жүрегінде сақталып, оның асыл мұрасы ел игілігіне жарайтыны анық.

Екінші бөлім

Әуендер сөйлегенде
жыр тілімен...

Әлем жұлдызы

*Қазақстанның халық артисі, Әлем артисі
Айман Мұсақожаеваға*

Кеудесіне күмбір-күмбір үн біткен,
Қайран қазақ қарап жатып түндіктен,
Таң алдында көрген Шолпан жұлдызың,
Арман етіп, талай айлы түн күткен.

Таң Шолпаны аспан астын мекендеп,
Қалар деген көңіліне секем кеп,
Атар таңнан тілеп алған, жерде де
Айман деген жұлдыз туса екен деп.

Сол жұлдыз – сен, илан мейлің, иланба,
Атақ-даңқың жер жүзіне сиған ба?
Сендей бір қыз – Никколаға мұрагер,
Туа алмады Генуя да, Милан да.

Бұлбұл сайрап, тырна ұшқан тыраулап,
Дыбыстарды сөйлеткенде сыр аулап,
Аспабының үнін естіп ғажайып,
Гварнери жатқан шығар бір аунап.

Саусақтарың сым шектерді басты ма -
Сиқырлы үн жібітеді тасты да.
Паганини тірі болса, гүл шоғын
Тастар еді табанынның астына.

Скрипкада сенен жүйрік асқан ба?
Дарыныңмен арқау болдың дастанға.
Әлем танып жердегі өнер жұлдызың,
Қазағымның даңқы шықты аспанға.

Ұстаздардың ұстазы

*Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері
Раиса Мұсақожаеваға*

Сыйластықты, достықты бағалайтын,
Жүрегіннің ақтығы маған айқын.
Сағалайтын толқын-күй көңіліңді,
Әсем әуен жаныңды жағалайтын.

Өнер менен білімнің ордасында,
Ұйымың бар құйылған қорғасындай.
Саусақтарың жүгірсе скрипкада,
Жетісудың жел жетпес жорғасындай.

Біліктілік байқалған әр ісіңнен,
Шәкірттерің білімнің нәрі сіңген –
Жеңімпаз боп әлемдік байқауларда,
Дарындылық дарытқан дәрісіңнен.

Жаның нәзік ән тұнып, күй сіңетін,
Адам сырын сезініп, түйсінетін.
Жылуың көп жүректен бөліп берер,
Қылығың көп адамзат сүйсінетін.

Қауға айналып жерімнің әр көдесі,
Тауға айналып даламның әр төбесі,
Ұстаздардың ұстазы - өзінменен
Арта берер елімнің мәртебесі.

Сахнаның Ақансерісі

*Қазақстанның еңбек сіңірген қызметкері
Назарбек Әмірғалиевке*

Береді тәңірі сүйген ұлға дарын,
Көрмеген жүз ұялтып, былғап арын.
Сол дарынмен сахнаға шығардыңыз,
Қазақтың небір асыл тұлғаларын.

Мүмкін бе шын асылды тот басуға,
Шалқыса шалқар шабыт тоқтасын ба?
Ақансері – Ақтоқты бақыт тапқан,
Қосылып сахнада, отбасында.

Қос шекті қолыңызға ап аспапты,
Бір шертіп, шырқағанда «Адасқақты»,
Елітіп, әнмен бірге қалықтаған,
Жас көңіл жаңылмапты, адаспапты.

Балғын шақта доп теуіп, асық атқан,
Туған жердің құмы мен тасы мақтан.
«Ақсу вальсін» ең алғаш естігенде,
Асау өзен кеудемде тасыш аққан.

Сырлы саз сезім тілін сөйлеткенде,
Шарықтап шартарапқа ой кеткенде,
«Қаракөз» әніңізді шырқап тұрып,
Сөз айтқанмын қаракөз бойжеткенге.

Шошытпасын өмірдің күзі бізді,
Мұң шалмасын, Наз – аға, жүзіңізді.
Көп шиырдың ішінен келер ұрпақ
Танып, тауып алады ізіңізді.

Күй толқыны

Қазақстанның еңбек сіңірген артисі, күйші
Рақым Тәжібайұлына

Күй шертсең, шабыт құсын қондырасың,
Көңілді шапағатқа толтырасың.
Өзіңсің болашаққа жеткізетін
Қазақтың күйі менен домбырасын.

Ағытсаң күйдің тасқын бұлағын да,
Толқын боп қосылады ұлы ағынға.
Әсері – көргендердің көңілінде,
Әуені – тыңдағанның құлағында.

Айнымай тұлпарлардың шабысынан,
Дүбірлеп, оң қолыңның қағысынан
Төгілсе күй толқыны, шабыт алдың
Ақсудың арындаған ағысынан.

Шанағы домбыраның дүбірлесін,
Екі шек безек қағып дірілдесін.
Күй болып күңіреніп кеткенінде,
Рухын бабалардың тірілтесін.

Өзіндей дарындыны күйге зерек
Қадірлеп туған елің сүйген елеп.
Аман жүр домбыранды күмбірлетіп,
Қазақтың кең даласын күйге бөлеп.

Қазақтың Шамғоны

(дастан)

Назға бөлеп, әдемі сазға бөлеп үй ішін,
Балбыратқан баланы, келгендерді күй үшін,
Үйден шыға Шоқат қарт сүйей салған іргеге,
Сал домбыра балаға айтатындай бірдене,
Оңашада сыбырлап, сыр ашардай жасырын,
Шақырғандай болады, сыйлайтындай асылын.
Сонда бала ұмтылып, ұстайтындай күйді ізгі,
Сәл жасқанып, қос шекке саусақтарын тигізді.
Шашылғандай нотасы, күмбір етті домбыра,
Суық қарып, жотасы дір-дір етті тоңдыра.
Күйге тойған аспаптың қозы қарыны бұлтиып,
Құлағына баланың жібергендей үн құйып,
Салқын көңіл жылынып, оянды бір құштарлық,
Қалың қардың астынан көк шыққандай қылтиып.
Күмбір үннің сан қилы сұрағы бар толғаса,
Естір ме еді елгезек құлағы бар болмаса.
Жетелер ме сол үнді өнерде үлкен жолға сап,
Кеудесінде күйдің бір бұлағы бар болмаса.
Төл өнерін халқының әлемдік бір деңгейге
Көтергенін мақтан ғып, таң қаламын мен кейде.
Танытар ма әлемге / биік деңгей ол да аса /
Өзінің де соған сай дарын күші болмаса.

Асыл затты
өзгелерге қимаған,
Көрінгенге бермейді ғой сыйлы адам.
Жас Шамғонға үміт артқан Жұбанов
Дирижерлық таяқшасын сыйлаған.

Тарту ету талаптыға талпынған -
Жақсы ырым, қалған нышан салтымнан.

Құдіретті таяқшаны ертеде
Жасатыпты жез, күміс пен алтыннан.

Берлиоздың көңіліндегі тәтті арман
Мендельсонмен кездескенде ақталған.
Маэстро сыйлапты оған таяқша -
Киттің мұртын, былғарымен қапталған.

Дей алмаймын ақыл-ойға кененмін,
Іздегенге - табылады менен мін.
Жұбановтың сыйлағаны кәдімгі
Иілмейтін бұтағы екен еменнің.

Ахаң бейне бағбандай бақтағы,
Дарындарды аялады, баптады.
Шамғон талай өтеді оның үмітін,
Туған елдің сенімін де ақтады.

Жігерлі еді, жібермеді мін істен,
Асқақ оның атақ-даңқы, үні үстем.
Ахаң берген қарапайым таяқша
Қымбат оған алтыннан да, күмістен.

Ұлттық өнер өр тұлғасы, жартасы,
Ол да - пенде, бар достары, бар қасы.
Жұбановтың алақанмен қаққанын
Әлі күнге ұмытқан жоқ арқасы.

Тілі - садақ, боздататын жебені,
Сөз айтады, қаққандай ғыш шегені.
Құлағында - бұлбұл үнді Күләштің :
“Әй, жарайсың, сары бала” - дегені.

Елім десе - тер төгеді, төзеді,
Жерім десе - өртенеді өзегі.
Лемшевтің қатты қысқан қолдары
Әлі күнге алақаны сезеді.

Нұрландырған шабыт тұнған өмірін
Екі шектен ағытылған қоңыр үн.
Хренников құшағының ыстығы
Әлі күнге жылытады көңілін.

Көкшіл көздер - көл секілді тұңғиық.
Ол сөйлесе, тындамайды кім ұйып?
Көз алдында - “оркестрдің құты” - деп,
Қонаевтың қарағаны жымыш.

Жүрегінде жарасы бар ол да анық,
Теңіз болып тебіренеді, толғанып.
Жақсылықты ол ұмытқан жоқ, оны да
Туған елі ұмытпаса болғаны.

‘Сарыарқа’

/ Құрманғазы /

Қимылын дирижердің бағып епті,
Оркестр танытады қабілетті.
Шамғонның сілтеп қалған таяқшасы
Аспанның сіріңкесін шағып өтті.

Шарт сынған нажағайдан жарылды аспан,
Адырда ақ бөкен боп сарын қашқан.
Шоқ түскен өзегіне адуын күй,
Жосады от сезімнен арылмастан.

Төрт дыбыс! - түсетіндей аспан құлап,
Керең де шыдай алмай басқан құлақ.
Жай оты бұрқ еткізіп топырақты,
Бұлқынып сонда көзін ашқан бұлақ.

Өзен де арнасынан тасып ақты,
Білмейтін тосылуды, жасымақты.
Жер шарын жалт қаратып екпінімен,
Тұлпар-күй арындайды басы қатты.

Сүйдірсе - күйдірердей оты ерінді,
Тасқын күй ырғағынан от өрілді.
Даланы дүсірлеткен тұяқтардан
Шаң емес, қазақ рухы көтерілді.

Ой салып, аңсарыңды саралатты,
От салып, қан тамырды аралатты.
Жалына заулап аққан уақыттың
Ұлт намысы жармасып бара жатты.

Қыр бөгіп, күй-нөсерге малынды сай,
Кеткен жоқ ешкімге есе, алынды ұпай.
Қазақтың намысы мен рухы қозғап,
Орнынан көтерілді қалың қытай.

"Махамбет"

/ Тілендиев /

Ақтабан сөйлегендей күбірлеп құр,
Аңқытып изен иісін түбір жеп тұр.
Жарықтық кісінесе азынатып,
Кетеді ереуілдеп, дүбірлеп қыр.

Шоқ коздап, адуынды үрлеген жыр,
Басталды лапылдаған дүрбелең бір.
Тартыстың үш жолы бар : не жеңесің,
Өлесің, не шығасың түрмеден бір.

Боларын бір шайқастың білем бүгін,
Қысас көрмей майданға тіленді кім?
Қос шекті таяқ ұстап, дүрбелеңге
Қосылды тентек ұлы Тілендінің.

Халық кегі жалтылдап айбалтадай,
Сес - сұлтанға, сертінен тайған талай.
Өрлігі қыран болып саңқылдаса,
Қарға-құзғын қанатын жайды анталай.

Жалынды жыр жатталар құрандай-ды,
Өр дауысы ақынның ұрандайды :
“Халық болса - хан болар, ал халықты
Ойламаған - хан болып тұра алмайды!”

Ақын үні жаңғыртып құба белді,
Қара халық жанымен ұғады ерді.
Ертоқымы бауырында, Ақтабан ат
Қырға қарай шыңғырып шыға берді.

Еркіндік-ай! Алдың - жар, артың - қайғы,
Жасқанса да, батырлар тартынбайды...
Ақ таяқпа Шамғонның қолындағы
Сілтесе, ақ алмастай жарқылдайды.

Шайқастан сол бір жеткен үн дүрмегі,
Оркестрде күй болып күмбірледі.
Қоңыраулы найза ұстаған батырлардың
Аруағы қоңырау боп күңгірледі.

"Ақсақ киік"

/ Құрманғазы /

Шамғонның кеудесін күй кернеп, керіп,
Қолдарын жібергенде сермеп келіп,
Жусанның иісі аңқып, мұрын жарып,
Таңдайдың дәмі кетті кермектеніп.

Саусақтар пернелерге тиіп, басып,
Мұңды саз көңілдегі күйікті ашып,
Оқ тиген жамбасынан қан сорғалап,
Барады маң далада киік қашып.

Қашады жан ұшыра, жанталасып,
Жан-жақтан үрей қамап, анталасып.
Тынысы тарылады, өкпе қысып,
Жел де жоқ жіберердей аңқаны ашып.

Алғандай қыр еркесін өкпелетіп,
Күй-сарын екпіндетіп, төкпелетіп,
Сезімін дирижердің ырғаққа сап,
Киікке жетіп қалды өкшелетіп.

Күй айтты : "аялдашы, ақсаңдамай,
Көресің күтіп-баптап, бақсам қалай?
Тәніңе жара салған мерген оғы,
Жаныңа жарқылдаған дақ салғаны-ай".

"Боз жусан артық шыққан бір түп анық
Нәсібің, таусылды ма?

Жұртың налып

Қала ма, ашық жараң асқынбасын,
Таңайын көйлегімді жыртып алып".

Киік айтты : "Қашамын, амал қанша,
Екі аяқты қасқыр кеп жан алғанша.

Алланың оғы тисе, арманым жоқ,
Алқымға қара пышақ қадалғанша”.

Күй айтты: “Мына сөздің ауырын-ай,
Айтылған адамзаттың қауымына-ай.
Өзінің даласында қуғын көрген,
Қаракөз, айналайын бауырым-ай”.

Күй өксіп ырғағын да үзіп алды,
Көңілде өкініштің сызы қалды.
Тарихтың аударылған парағында
Киіктің қызыл жоса ізі қалды.

Ел намысын көтерген нардай жалғыз өркешті,
Күй сазына бөлеген халқымызды әр кеш бір.
Тұсауын да кестіріп, бата алған Шәкеңнен,
Бел баласы - Тәттімбет атындағы оркестр.

Жұрттан бұрын түсінген күйдің тілін күмбірлі,
Ағамыздың жан сырын кім түсінді, кім білді?
Мақтай алмай дауыстап, мінгірлейді біреулер,
Күмбір болса бір сәрі, тыңдамайды ол мінгірді.

Көңілге мұң кіргенде, сағыныш боп жатыр-ау,
Көкейінде көлбеңдеп Орал менен Атырау.
Эгейсінді демесін, қайырлатпай кемесін,
Желкеніне жел берсек болмас па еді, апырау.

Мүмкін емес сезінбеу, мүмкін емес көрмеу де,
Эл меңзеген заңғарға оркестр де өрлеуде.
Қиядағы қырандай көз салады биіктен,
Қолдап тұрса сүйікті ел, басылмайды өр кеуде.

Пері депті адамды - тасқындаған дарыны,
Сері депті адамды - басылмаған арыны.
Періліктің желісі, серіліктің жемісі -
Жетпістегі ағаның жетідегі Нарыны.

Селдіреген шаштары селеуіндей даламның,
Анау баста тұнып тұр музыкасы ғаламның.
Сай : таңдайға - нақылы, аймаңдайға - ақылы,
Ордені де “Парасат”, парасатты ағамның.

Біреу үшін бәлкім, ол - қазақтың бір сары шалы,
Елестетем еңселі биік тауды аршалы.
Өрендерге Қолбасы, дарындының жолдасы,
Дирижерлік өнердің өресі зор Маршалы.

«Ертең кетем»

*Әрбір күйі – жыр-дастан,
Қыр маңғазы атанған.
Күй шертуде кім асқан
Құрманғазы атамнан?!*

Құрманғазы түрмеде
Біраз болды жатқалы.
Азық болып бүргеге,
Азабына батқалы.

Төрт бұрышты тас қамал,
Тас төсегі бар тағы.
Жоқ істейтін басқа амал,
Домбырасын тартады.

Бүгін отыр жадырап,
Қашанғы бұл ұтылмақ.
Түрме қалып адыра,
Ертең қашып құтылмақ.

Бүгін тіпті желпініп,
Домбыраны ап жігерлі,
Құлақ күйін келтіріп,
Қағып-қағып жіберді.

Күніне мың шертсең де,
Қоймайтұғын болдыра,
«Ертең кетем, ертең» деп,
Сөйлеп кетті домбыра.

Домбыра үні – сүйіне
Күнде тыңдап жүрген үн.
Құлақ тосты күйіне
Күзетшісі түрменің.

Күй сөйледі:
«Қашамын.
Ертең кетем еліме.
Омырауды ашамын
Қырдың ерке желіне.

Кімің мені аяпты,
Мен де аяп не етемін?!
Кісендедің аяқты,
Кісеніңмен кетемін.

Ертең десең кешіктің,
Бүгін үйір бұлтыңды.
Құлыпын сал есіктің,
Бұзып шығам құлпыңды.

Қуғын бассын камшыға,
Жеткізбеймін, оқ болам.
Айналам да тампыға,
Құмға сіңіп жоқ болам.

Бой тасалап төбесі,
Ши қалқалап жүзімді,
Туған жердің көдесі
Жасырады ізімді.

Қыр ауасы – сый құрлы,
Дей бер бойға күш енді.
Таспен емес, сиқырлы
Күймен ашам кісенді.

Бір төбенің астында
Ат тұрады тұсаулы.
Мініп алып қаштым ба -
Армандама ұстауды.

Оятамын қырымды,
Тасырлатып тұяқты.
Айттым барлық сырымды» -
Деп күмбірлеп күй ақты.

Күзетші орыс жасамыс
Түсінетін күй тілін.
Атып тұрып, асығыс
Түймеленіп кителін,

«Қырсығынан осының
Мекендетер Сібірді» -
Деген ойдан шопынып,
Бастығына жүгірді.

«Жоғары мә - мәр – тебелім,
Болса егер түйсігім,
Түсіндім не дегенін
Анау тұтқын күйшінін.

Бәлкім, күзет қойылар, -
Деді тілі күрмеле, -
Ертең қашпақ ойы бар,
Қалмақ емес түрмеде».

Асқақтатып шен тіптен,
Бастығы алда – арағы,
Күзетшіге ентіккен,
Қабак шыға қарады.

Аптықпады, саспады,
Толқығанын жасырып,
Жүз граммды тастады,
Көмейінен асырып.

Аузын сүртіп жеңімен,
Ырза етіп жұтқынын,
Мысқылдады: «Сенімен
Сырласты ма тұтқының?!»

Сол мысқылмен бастығы
Қарады тас мүсіндей.
Әзілі, әлде мастығы,
Күзетші түк түсінбей,

Белгісі жоқ тіршілік
Алдында сол мүсіннің,
«Тақсыр, - деді түршігіп, -
Музыкасын түсіндім».

Тастар еді бір шертіп,
Мысқылымен уытты,
Кекесінмен мырс етіп,
Бастық түсін суытты:

- Жоғал, қалмай мазаққа,
Не деп тұрсың мінгірлеп?!
Музыка жоқ қазақта,
Жай бір дінгір-дінгірлек!

Түсінбеудің сол құны:
Ертеңінде – дүрбелең.
Құрманғазы сол түні
Қашып шықты түрмеден...

... Үнінде бар жылылық
Әуенді кім сүймеген.
Неткен ғажап ұлылық,
Сырын айтқан күйменен!

Неткен дарын кернеген,
Сана сезіп, ой жеткен.
Қос шек, тоғыз пернемен
Қу ағашты сөйлеткен.

Күйдің құны шамалы,
Бағаланбас ол да аса,
Ұғар сезім саналы,
Естір құлақ болмаса.

Сезем күйдің күшін мен,
Тартқан қырдың «бұзығы».
Қандай дана түсінген
Орыстың сол мұжығы.

«Сылқылдақ»

(дастан)

«Күйші кепті ауылға»,
Жатыр хабар таралып.
Өнер сүйер қауымға
Бұл бір үлкен жаңалық.

Келіп жатыр жан-жақтан,
Ақ боз үйдің алдында
Сапырылысқан аяқтан
Жапырылды шалғын да.

Сауықшылдау ел еді,
Алмағасын түрініп,
Бір атамыз келеді,
Етегіне сүрініп.

Күйді ішер ас ұғып,
Үлкен санап ән жолын,
Бір әжемiз асығып,
Терiс кидi камзолын.

Ұмытқаны не тіпті,
Күнделікті өз ісін.
Балалар да кетіпті,
Жамыратып қозысын.

Қыздар бұрын жетіпті,
Желкілдетіп желегін.
Суға тастап кетіпті,
Ала барған шелегін.

Бір жеңгеміз асыға
Жүгіріпті сол шақта,

Қазандағы тасыған
Сүті қалып ошақта.

Күнге жүзі тотығып,
Жетегінде қиялдың,
Жұрт жайғасты отырып,
Сахна ғып үй алдың.

Қызығатын достары,
Қызғанатын жат күндеп,
Барлығының тосқаны –
Сырбаз күйші Тәттімбет.

Басып жүрек лүпілін,
Ақ боз үйден толғанып
Күйші шықты, үкілі
Домбырасын қолға алып.

Белгісіндей серілік,
Өн бойында сән-көрік.
Қою қасы керіліп,
Қара көзін төңкеріп.

Біледі екен мұртты да
Әдемілеп қоюды.
Қызығады жұрт мына
Тақиясына оюлы.

Қазыбектей атаның
Ұланы ғой жоталы.
Жамылыпты шапанын
Алтын зерлі, оқалы.

Домбырасын бір қағып,
Құлақ күйін келтірді.

Әр қимылын бір бағып,
Құлақтарын ел түрді.

«Ал, ағайын, әуелі
Өнерін көр аттың» - деп,
Лепілдеген әуенді
Бастап кетті Тәттімбет.

Жұрт қалайша болмас таң,
Төккенде күй бұлағын,
Оқыранып торы қасқан,
Қайшылады құлағын.

Желгені ме, жорта ма,
Көргендерге ой тастап,
Шыға келді ортаға,
Торы қасқа ойқастап.

Елестетті елікті,
Ойнақтаған қырдағы.
Күй әуені желікті,
Мың құбылып ырғағы.

Күй аумалы-төкпелі,
Сәтте өзгеріп қасқағым.
Жатты ырғаққа дөп келіп,
Әр адымы қасқаның.

Желе беріп бөгеліп,
Қойғандай-ақ арқандап.
Тигендей бір бөгелек,
Басын шұлғып, тарпандап.

Одан сайын байқалып,
Ат сымбаты келісті,

Бір орында тайпалып,
Салды жорға желісті.

Атылардай екпіндеп,
Қайырғандай саяқты,
Тұяқпен жер тепкілеп,
Бірде сылттып аяқты.

Байқағанға анықтап,
Желпілдетіп кекілді,
Ауада сәл қалықтап,
Тұрып қалған секілді.

Қалың қауым көзінше
Торы қасқа биледі.
Өрнек тауып өзінше
Әр ырғаққа күйдегі.

Шырмап сиқыр торына,
Үзілгенде баяу үн,
Басын иді торы да,
Бүгіп екі аяғын.

«Бәрекелді, - десті ел, -
Садаған боп кетелік!»
Қошеметті кешкі жел
Жатты аспанға көтеріп.

Самал болып желпіген,
Құлағына тәтті үн кеп,
Қошеметке елтіген,
Елең етті Тәттімбет.

Күйдің сазы әуенді
Жанын баурап барады.

Больш соған тәуелді,
Жан-жағына қарады.

Тал шыбықтай мүсіні,
Үкі таққан бөркіне,
Ынтық етер кісіні,
Өнері сай көркіне.

Топтан озған жүйріктей,
Шертіп отыр бойжеткен.
Саусақтары сүйріктей,
Әдемі еді, ой, неткен!

Бір қараған адамын
Ететіндей жаралы.
Нәркес көздің жанарын
Тәттімбетке қадады.

Күй қанатын ескенде,
Дегендейін қалыспа,
Атағынан сескенбей,
Шақырғандай жарысқа.

Қырдың қызыл түлкісі
Кездесті ме аңшыға.
Сыңғырлаған күлкісі
Осып өткен қамшы ма?

Шыдамады, мұндайда
Күйші деген ат – міндет.
Екі шектен үн майда
Төгілдірді Тәттімбет.

Бірде теріс, оң бұрап,
Тасытқанда шабытты,

Қыз қолында домбыра
Сезім сырын ағытты.

Күмбірледі толқынды
Талай күйлер кезекпен.
Уақытты сол күнгі
Байқамады ел тез өткен.

Отыр бойын тік ұстап,
Қарттары да жастары.
Таң білініп, шығыс жақ
Арайлана бастады.

Сазды әуендер тартылды,
Қалар барын бүгіп кім?
Қыз өнері сарқылды,
Бітті күйі жігіттің.

Тартпай қыздың ажары,
Бастаған бұл сауықты,
Тыңдаушылар назары
Тәттібетке ауыпты.

Кім ұтылар, кім ұтып,
Шертсе тағы бір күйді.
Жұрт сенімі, үміті
Көңіліне нұр құйды.

Кеудесін үн кернеді,
Ұшырып күй-кептерді,
Басып тұрып пернені,
Қағып қалды шектерді.

Сылық-сылық етіп күй ақты,
Лебі бар бір жылудың.

Су сылдыры сияқты,
Не күлкісі сұлудың.

Су бетінен бөліне
Көтеріліп ақ бу боп,
Қайта қонып көліне,
Сұңқылдады аққу боп.

Ұмытылды қайғың да,
От сезімге еріді үн.
Сол бір аққу айдында
Тапты өзінің серігін.

Саусақтары бойлады,
Пернелерді сағалап.
Қанатымен ойнады,
Қос аққу су сабалап.

Тағы да қыз күлкісі,
Қытықтап бір кетеді.
Бұлғақтайды үкісі,
Көлбеңдейді етегі.

Еппен басып пернені,
Екі шектен үн тындап,
Әсем саздың өрнегі
Төгіледі сылқылдап.

Оң қолының соққаны
Күй ырғағын мәнді етіп.
Саусақтары тоқтады,
Баяу ғана әндетіп.

Жеңілерін ақ таңнан
Мойындамай түн жатты

Күйші көңілі шаттанған,
Қызға қарап үн қатты:

- «СЫЛҚЫЛДАҚ» - бұл күй аты,
Қалқам, саған арнадым.
Көңілімнің мұраты,
Осы күйде арманым»

Қараса да ерікті,
Кейбіреулер қызғана.
Күйші жігіт көрікті
Ұнап қалды қызға да.

Күлімсіреп қарайды,
Бейне балғын бал құрақ.
Таң нұрымен арайлы
Екі беті албырап...

... Жаз жылыстап, күз жетті,
Бұлт үйіріп жатты аспан.
Ұзатылып қыз кетті
Жігітіне атасқан.

Сонда жанын от ұрып,
Қыз күйшіні ойлапты.
Шымылдықта отырып,
«СЫЛҚЫЛДАҚТЫ» ойнапты.

Сол сезімін алыптың
Жаныңмен ұқ, күйші інім.
«СЫЛҚЫЛДАҚТА» қалыпты
Жүрек сыры күйшінің.

Ән еркесі

Алатауым асқақтайды,
Ұлылығын ұқтырып.
Қарағайлар қас қақпайды,
Сақшылардай тік тұрып.

Бауырындағы шыршалары
Барлық қызық өрде деп,
Келгенінше мұршалары
Бара жатыр өрмелеп.

Ереуілді жаны аңсай ма,
Тау өзені «аттандай»,
Дүбірлетіп анау сайда,
Қику салып жатқандай.

Тастан ырғып бала бұлақ,
Қалмайын деп дүбірден,
Қоңырауды балағына
Байлап алып жүгірген.

Көрсеткендей биші талдар,
Өрнегін би тілінің.
Бұрқыраған иісі қандай
Алма ағаштың гүлінің.

Ағаштарды жағасынан
Тентек самал сілкілеп,
Күн шуағы арасынан
Жауып жатыр сіркіреп.

Күннің ұзын сәулелері
Шектеріндей арфаның,
Шертсең әннің мәуелері,
Төгілердей дархан үн.

Қайқандарға тік атылып,
Ширатылмай, тарқалмай -
Бір жол жатыр шұбатылып,
Ат сүйреткен арқандай.

Жол жиегін сүйсіндіріп,
Келеді ағып бір сарын.
Тастақ жолды исіндіріп,
Жарып шығып құрсағын:

Жегілген бір тарантасқа
Қос ат бүлк-бүлк желеді.
Тық-тық етіп таға тасқа,
Әнге басып келеді.

Салғанында тұяқ дүбір,
Тастақ жол да жырлады.
Таға үні – сияқты бір
Әсем әннің ырғағы.

Екі жігіт тарантаста,
Сұлу отыр тотыдай.
Шырқатады «Қаламқасқа»,
Көздерінің отын-ай.

Шабыттанып алған екен,
Қастарына жанап ек:
Бірі – Күләп, қалған екеу -
Евгений мен Қанабек.

Сезімдерін аялайды ән,
Көңіл толқып кетеді.
Үшеуінің саяжайдан
Келе жатқан беті еді.

Ән тербеткен бесігінде,
Сәби кезден емген күй,
«Қыз Жібекті» осы күнде
Жазып жүрген Евгений.

Әнге құмар жаңа лепті,
Келгеніне жыл асты.
Тыңдауға әуес Қанабекті,
Бұлбұл үнді Күләшті.

Қанабек кеп боздатады,
Мұңды әннің ботасын.
Ал Евгений ол жатады,
Түсіріп ап нотасын.

Күләш болса, құлатады
Көмейдегі бұлағын.
Ал Евгений гүл атады,
Әнге тосып құлағын.

Талай әуен сұрыпталды,
Бір-біріне жалтақтай,
Дағдарысып тұрып қалды,
Қыз Жібекке ән таппай.

Тамшыдай бір жанардағы,
Лүпіліндей жүректің,
Болса деген ән ардағы,
Ариясы Жібектің.

Ән біткеннің білгірі еді
Күләш пенен Қанабек.
Шарасыздық білдіреді,
«Әзірге осы ғана» - деп.

Арияға жарар әнді
Түсіре алмай есіне,
Көңілдері жараланды,
«Әншіміз – деп, - несіне».

Сезімдерін аялайды ән,
Тербеп ойдың жетегі.
Үшеуінің саяжайдан
Келе жатқан беті еді.

Дүсірлетіп тұяқтарды,
Өткенде аула тұсынан,
Көтерілген сияқтанды,
Кептер болып ұшып ән.

Кенет, Күләш белгі берді,
Тоқтады аттар заулаған.
Естіген жан елжірерлік,
Ән шығады ауладан.

Сол бір үнмен нұрланады
Ауладағы бау іші.
Нәзік әуен ұрланады,
Сызылып қыз дауысы.

Үні неткен мәнерлі еді,
Сезім от боп барады.
Құйқылжыған ән өрнегі
Бойға шым-шым тарады.

Тыңдаған жан жалықпайтын,
Бөленіп от сезімге,
Әсем әннің қалықтайтын,
Шарықтайтын кезінде -

«Гэкку, гэкку, гэккуледі»,
Күләш сонда қосылып,
Ауладағы бақ гуледі,
Қыз дауысы тосылып.

Дарыны бір гүл ашқандай,
Бағына сол «Гэккудің»,
Үніменен ұласқандай,
Аспандағы аққудың,

Күләш даусы шарықтады,
Өз биігін тапқандай.
Су сылдыры арықтағы
Сүйемелдеп жатқандай.

Тілдесетін көкпен тегі
Алатаудың шыңдары,
Қалың ағаш бөктердегі
Тебіреніп тыңдады.

Бардай осы өленде арай,
Күн де күліп қарады.
Тарантас та төмен қарай
Ән боп ағыш барады.

Тау ішінде той ма, қалай?
Білдіргендей пәк тілек,
Бұлақ біткен ойға қарай
Шапқылайды «гэккулеп».

Евгений де ұйып қалды,
Болып әнге тәуелді.
Зердесіне құйып та алды
Композитор әуенді.

«Құс төресі – тұғыры айдын –
Көлдің кербез аққуы.
Ән еркесі – Ыбырайдың
Әсем сазды «Гәккуи».

Ал, Евгений, осыны жаз,
Жібек әнін тапты анық» -
Деп, айтқанда досына наз,
Тұрды Күләш шаттанып.

Тамшыдай бір жанардағы,
Лүпіліндей жүректің,
Туған солай ән ардағы,
Ариясы Жібектің...

... Күләш әннің бағын ашты,
Әнге махаббатымен.
Бір асудан тағы да асты,
Достық шапағатымен.

Талай дарын сөнерме еді,
Қоштамаса танып шын.
Нағыз достық өнердегі -
Аласармас алып шын.

Біржанның ариясы

Туған жердің ауасы да шипалы,
Бойы сергек, қанбаса да ұйқы әлі.
Кеткендей ме самал желпіп оятып,
Жеткендей ме әлде қайдан күй талы

Таңғы дала секілді бір жыр елі
Сағындырар алыстасаң бір елі

Шақырады шегірткенің шырылы,
Су бойында бұлбұл құстың трелі.

Думанға бар, бозторғайға ән салдыр,
Ән салдыр да, таңдай қағып тамсан бір.
Жетекшісі жетіспейді, әйтпесе,
Бәрін қосса керемет бір ансамбль.

Сауысқандар ұшып жүрген секектеп,
Байқамасын, шырқын бұзбай жет ептеп.
Аяқ өзі-ақ адымдайды ерінсең,
Көңіл өзі-ақ әкетеді жетектеп.

Өзен бойы – табиғаттың мүйісі,
Тал-шіліктің тұнып тұрған күй іші.
Әтір дерлік жидесінің жұпары,
Қымыз дерлік қышқыл жусан иісі.

Жүзі әлі тимеген соң шалғының,
Мүлгіп тұрған, шұлғып тұрған шалғынын
Самал желпіп, шайқап өтсе болғаны,
Оянардай жатқан әлі қалғып үн.

Құлағына күмбір жетіп сан қилы,
Бағыт алып, шабыт әлі шалқиды.
Жүрегін де серілікті сезініп,
Көңілің де ағытады сан күйді.

Тек бәріне қарау керек сағынып!
Лепсінің сол байсалды ағыны.
Иірімдер тереңдікті білдіріп,
Жетелейді терең ойдың ағымы.

Ентелеп кеп шайып өтсе толқыны,
Сусындайды жағадағы мол құмы.

Сол толқынға қарап тұрып Мұқан да
Асқақ әнші Біржан болып толқыды.

Әні менен жаны тапқан жарасым,
Қайда кетті сүйіктісі – Сарасы?
Көз алдында - қалды сұлу бейнесі,
Жүрегінде - ғашықтықтың жарасы.

Оқжетпестің * аясында табысып,
Өткір сөзбен алған біраз қағысып.
Соны ойласа лүпілдейді жүрегі,
Бір суынып, әнші жаны тағы ысып.

Бір шекісіп бірін-бірі түсінген,
О, махаббат, айналайын күшіңнен!
Жүрек сыры көрінеді көзінен,
Жан жылуы сезіледі пішіннен.

Ғашықтарды сор айырып, қосқан бақ,
Өңшең әнші, жыршылардан дос таңдап,
Думан құрып баурайында Көкшенің,
Армансыз бір шырқап еді қос саңлақ.

Тағдыр бірақ тығырыққа тықсырды,
Тәнмен сезіп, жаныңменен ұқ сырды.
Қаршығаға алдырмаймын дегенде,
Құзғын келіп бүріп кетті сұқсырды.

Көңілдері тапқан кезде жарасым,
Озбырлық кеп бөліп кетті арасын.
Жазатын сол жүрегінің жарасын,
Енді қайтып көрер ме екен Сарасын?!

Ажыратып қос ғашықты табысқан,
Сансыз оймен қақтығысып, қағысқан,

Арпалысып отыр Мұқан жағада,
Көзін алмай иірімнен, ағыстан.

Рояльда төгілсе де күнде өрнек,
Толғанумен өткен талай түндер көп.
Біржан болып тебіренген Мұқанның
Көкірегін кереметтей үн кернеп,

Көмейінен қоңыр дауыс баяулап,
Құйылады сезім аулап, ой аулап.
Иірімнен шығып жатқан сияқты,
Әсем сазды гармония, бояу нақ.

Қоңыр дауыс бара жатыр биіктеп,
Иірімдер, бояуыңды үйіп төк.
Жас тілекті көктейінен қиып тек,
Жас жүректі тілгілейді күйік, кек.

«Дариға-ай, толқын ұрған асау жаным,
Жиһанның көрем қашан атқан таңын.
Ақтоты, аяулы ерке түсті торға,
Не шара, босатуға бар ма амалым?

Мен мәңгі, сүйген сәулем, айрылдым ба?
Аққуым, қос қанатың қайрылды ма?
Тас кескен тауға салса ақ семсер ем,
Мұқалып мен де бүгін майрылдым ба?

Опасыз алды-артың жоқ дүние жалған,
Жазылмас көкірекке қайғы салған.
Бездірдің, бездім бүгін, кеттім қаңғып,
Басқаны іздемеймін Саражаннан!
Көкшетау, құшағыңды аш, едің анам ...» **

Шарықта, ән, биігіне Көкшенің,
Құса болған Біржан салдың төк шерін.

Тағдыр тепкен көкіректен әншінің
Кеудесінен ізін өшір өкшенің.

Таңып бер сен жүрегінің жарасын,
Тауып бер сен сүйіктісін – Сарасын.
Ұлыларың күдіктеніп қарамай,
Болашаққа үміттеніп қарасын.

Арқаның сал, ақиығы, тарлан-ай,
О дариға, орындалмас арман-ай.
Мұқан даусы үзілгенде талықсып,
Әнге ұйып қалған екен бар маңай.

Күй көмкеріп Лепсінің жағасын,
Толқып жатты.
Бергендей өз бағасын,
«Браво» - деп арт жағынан дауыстап,
Әбікен кеп құшақтады ағасын:

«Апам отыр шәйін сенсіз құя алмай,
Асықсам да, сезімді қия алмай,
Құлақ түрдім жақын келіп тасадан,
Жылап тұрдым көздің жасын тия алмай.

Шабыт беріп туған далаң, Лепсің,
Жатқан болар тілеуіңді тілеп шын.
Осы операң мақтаны боп халқыңның,
Осы арияң қадамыңа гүл ексін».

... Кейін болған елге әйгілі, жария,
Туды осылай Біржан салған ария.
Шабытыңды ететін сел- дария,
Туған жерде қасиет бар!
Бар иә!!!

М а з м ұ н ы

Бірінші бөлім

Өнер өлкесінде

1. Мұқан және оның туған топырағы. 4
2. «Қазақ вальсінің» авторы. 30
3. Шалқар шабыт иесі. 38
4. Шамғон және қазақ музыка өнері. 44
5. Жұлдыздың жарығы. 61
6. Қали Байжанов және оның ортасы. 68
7. Күйші Мұхит. 79
8. «Дала академиясының» соңғы түлегі. 88
9. Көмірлі қаланың бұлбұлы. 95

Екінші бөлім

Әуендер сөйлегенде жыр тілімен ...

1. Әлем жұлдызы. 102
2. Ұстаздардың ұстазы. 103
3. Сахнаның Ақансерісі. 104
4. Күй толқыны. 105
5. Қазақтың Шамғоны. 106
6. «Ертең кетем». 113
7. «Сылқылдақ». 118
8. Ән еркесі. 126
9. Біржанның ариясы. 131

Тілеуғазы Бейсембек

ӨНЕР САҢЛАҚТАРЫ

Сарашы - Дәния Омашева
Техникалық сарашылар - Т. Ахметов,
Б. Сериков.

Теруге 10.05.2007 жіберілді. Басуға 28.06.2007 ж. қол қойылды. Пішімі 84x90 1/32. Қағазы офсеттік. Қаріп түрі Таймс. Шартты баспа табақ 7,24. Гаралымы 1000 дана. Тапсырыс 21. «Баспагер» баспасы, Қарағанды-2007

